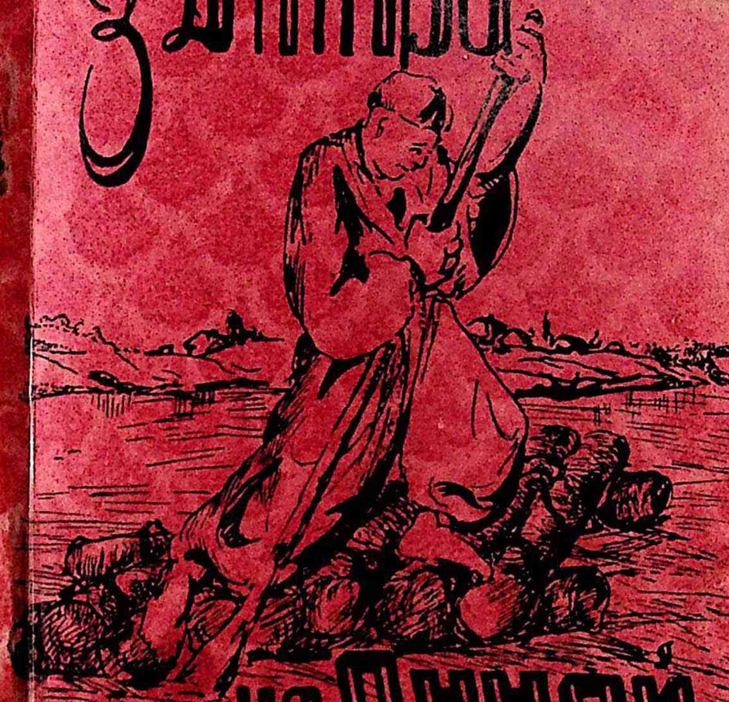
А. Кащенко

З Дніпра на Дунай

ПОВІСТЬ

15.04.21

А. КАЩЕНКО

З Дніпра на Дунай

історична повість

На чужині 1948

Обкладинка художника
П. Капщученка

Видання Книжкового Товариства
«УНІВЕРСАЛЬНА БІБЛІОТЕКА»

I

У козаків - запорожців був дуже гарний звичай, щоб біля всякого статечного козака, не кажучи вже про військову старшину, був один, або й більше, хлопців - недоліткі. Ті хлопці в давні часи звалися «джурами», а пізніше - «молодиками». Джура доглядав коня та зброю свого названого батька - запорожця, ходив разом з ним у походи й навіть у бойовищах ставав йому в пригоді, набиваючи рушницю, викрешуючи вогню на люльку та приносячи пити.

Таким хлопцям, джурам чи молодикам, доводилось, під час свого юнацького життя, зазнати багато всяких пригод та небезпеки й черз те, доходячи парубочих літ, вони набували собі великого хисту й ставали найзавзятішими козаками.

Знаючи такий січовий звичай, запорожський козак Петро Рогоза, почувши, що його батько й мати на Україні померли, а брати: Демко, Гнат та Василь лишилися без притулку, привіз усіх їх на запорожську Січ, не вважаючи на те, що Гнатові минав тільки тринадцятий рік, а Василеві всього десятий. Він зважив, що меншого брата, Василя,

найкраще віддати, поки підросте, на послуги кухарям до січових кабиць; середнього - Гната - він хотів оддати за молодика до полковника Порохні; що ж до старшого бурсака Демка, так того він прямо приписав до Платнирівського куріня козаком, бо йому вже пішов двадцятий рік.

Під той час, саме у 1772 році, запорожське військо лагодилося до походу, щоб разом з російським військом воювати турків, і через те до військового виховання молодих хлопців траплялась добра нагода.

Одного дня, не відаючи нічого про думку старшого брата, сердній Рогоза, Гнат, порався біля його коня, аж тут до стайні прибіг якійсь молодик і загадав Гнатові раптом бігти до паланки. Хлопець знав уже, що паланкою в Січі звався будинок, де жив кошовий з старшиною та чинилися всякі розпорядки й правився суд. Зляканий, побіг він повз січові куріні на майдан, і, проминувши церкву, побачив, що біля паланки стояв його брат Петро, а на ганку паланки, в холодочку, сидів гладкий, сивоусий та чубатий запорожець, держучи щось у руці.

Наблизившись до ганку, Гнат лапнув себе за голову, щоб зняти шапку, але намацав на голові тільки самого чуба, бо, поспішаючись до паланки, забув надіти шапку.

- Не боїшся, хлопче, йти зі мною бусурменів воювати? - вдався до Гната, трохи

посміхаючись, сивоусий козак, полковник Порохня.

З радісної несподіванки хлопець аж рота роззявив. Ще за дитячих літ, у батьковій хаті, він чув про козацькі походи та про великі бойовища, що були колись на Україні Лицарські вчинки козацьких ватажків вабили його тією славою, як зачароване марево, і навіть під час міцного дитячого сну Гнат не один раз бачив себе козаком, на коні серед безкрайого степу, в погоні за хижими татарами. Через те, почувши тепер про похід з військом, Гнат прямо не стямився від щастя й палахнув войовничим запалом.

- Воювати татарів?!. - скрикнув він у відповідь. - Та я сам один усю ту погань звоюю, аби мені шабля!

І, мабуть, щоб показати полковникові, який він дужий, хлопець підняв угору свій кулак.

Сиві, пишні полковникові брови підвелися угору, очі широко розплющилися, обличчя почервоніло з напруги, й з дужих його козацьких грудей вибухнув регіт, - такий голосний регіт, що його, мабуть, чути було аж у плавні за Підпільною. На той регіт з паланки вийшов навіть сам кошовий війська запорожського Калнишевський.

- Ну, а як за татарів та оступиться турчин? Що ж тоді? - питав далі Порохня, ледви здолавши свій сміх.

- Накладу й турчинові! - сміло, завзято й упевнено відповів хлопець. - Та хоч би й інший ворог зачепив нас, так і той умився б юшкою!

Старий полковник знову засміявся й весело вдався до кошового:

- Чув, Петре, що каже хлопець? А ти все сумуєш, що наче б то зникає щире козацтво! Ні, брате, ще не вмерла Україна, поки родить таких соколят!

- Коли б же й було по твоєму слові! - одповів Калнишевський, сівши в холодочку.

- Ну, молодець! - казав далі полковник до Гната. - З тебе добрий козак буде. Візьму тебе за меншого джуру. Гнідко, що в моєму косяку, нехай буде твоїм конем, а ось на тобі й зброю.

По тій мові полковник простяг Гнатові те, що держав у руці, а саме: чингал та пістоль.

Не стямившись від щастя, хлопець ухопив зброю й почав її розглядати. Колодочка й пихви його чингалу були оздоблені дрібними блакитними камінцями, а держало в пістоля було цвяховане сріблом. Гнатові здавалося, що більш привабливої зброї він зроду не бачив і що кращої вже й зробити не можна.

Оглядівши зброю з усіх боків, Гнат схаменувся, що це не вся його мрія здійснилася, бо йому не дали ще шаблі.

- А шабля ж де? - спитав він.

- Ого! - знов засміявся Порохня. - Вже й шаблі схотів! До шаблі хлопче тобі ще довго ждати. Шаблю, щоб ти знав, треба заслужити. Як дійдеш літ та заробиш своїм хистом та завзяттям, щоб бути козаком, так тобі тоді й шаблю дамо.

Так почалося Гнатове життя на Запоріжжі й незабаром, підперезаний шкуратяним чересом, з чингалом при боці та пістолем біля сідла, запорозький молодик прощався вже з братами й, скочивши на свого Гнідка, поїхав слідом за полковником Порохнею, що повів переднє військо на війну.

Малий Василь, провожаючи брата, гірко плакав. Хоч йому було тільки десять років, однак він ще в батька ганяв верхи коней до річки й взагалі добре їздив на коні. Він плакав тепер не так за братом як з образи, що його не взяли за молодика, а віддали до кухарів. Василь заздрив братові, що той гарцює на коні, а він мусить біля кабиць - терти пшоно, товкти сало та банити і шарувати всякий посуд.

- Не плач, малий! - умовляв Василя брат Петро. - Твоє від тебе не втече: ще накозакуєш на віку! Ще дізнаєшся почому ківш лиха!

Січ запорожська швидко зовсім спорожнилася. Полковник Колпак забрав частину

січового товариства на байдаки та подався з ним Дніпром на Чорне море, а все інше військо повів на війну сам кошовий. З тим військом пішли й старші Василеві брати Петро й Демко.

Не чути стало на Січі жвавого гомону кількох тисяч товариства, зникли біля куренів музики, затихли й пісні молодецькі, що всякого вечора голосно розлягалися понад Підпільною... Січ немов заснула, або вимерла й поміж куренями тинялися тільки немічні діди та ті, що не йшли з військом через якусь хворобу.

Сумно стало біля січових кабиць. Більшість кухарів пішла з військом, а ті, що лишилися на Січі, не мали на кого варити страву.

Не маючи чого робити, Василь тинявся по січових окопах... Бо тож навкруги Січі були глибокі рівчаки, а понад рівчаками високі земляні вали, обплетені з обох боків лозою, щоб не обсипалися. На північ від січового майдану була брама, а біля брами висока башта. Злізши одного разу на ту башту, хлопець розважився, бо звідтіля, як на долоні, було видно, на заході й на півдні, безкраї зелені плавні, що запорожці звали Великим Лугом; а по тих плавнях сріблом виблискував Дніпро з протоками - річками: Скарбною, Сисиною й Підпільною, що підбігали до самої Січі. Ті плавні з кучерявими

вербами та блискучими, блакитними річками й озерами вабили хлопця до себе, й він почав вигадувати, як би переїхати за Підпільню.

Простуючи до річки, Василь вийшов за браму. Там був січовий базар, що звався «Шамбаш», але тепер і там було сумно, бо всі крамниці були замкнені. Зате з базару Василь побачив біля Підпільної затоку, а в затоці невеликі човни.

- Візьму човна та й поїду у плавню, - зразу рішив Василь.

Йому стало весело й він побіг з високої гори до затоки. То був січовий «Ківш», що в ньому звичайно стояли запорожські чайки або байдаки й усякі рибальські човни. Тепер усі байдаки були в поході, лубів же та невеликих каючків у ковші стояло чимало.

Василь жваво вскочив в один каючок, одв'язав його від верби й відіпхнув його від берега. Весло було хлопцеві важкеньке, та він, взявши його під середину, спромігся закласти в уключину й почав гребти. Яке щастя! Човен посувався затокою далі від берега, туди, до Підпільної.

- Тепер я покажу їм, який я «малий»! - гадав, не тямлючи себе з радощів, Василь і все дужче працював веслом.

Він лагідно обминув кілька обідраних, негодящих байдаків, що доживали свій вік біля берега, й наблизився з затоки вже до річ-

ки; та як тільки потрапив на бистрю, - човен підхопило, мов трісочку, й понесло попід берегом за водою.

Василь не розгубився й почав гребти дужче, але човен крутився, бився об верби, що росли у воді вздовж берега й таки плив за водою.

Через кілька хвилин хлопець зрозумів, що не вправиться з човном, і зважив, що краще притягтися до берега.

Улучивши хвилину, коли човник пробігав біля верби, Василь зачепивсь за неї веслом, але це вийшло на лихо: течія вирвала те весло йому з рук, і він зостався в човні, знесилений і безпорадний... Щодалі його несло повз берег все дужче, так що верби тільки шмигали в його перед очима. От уже й Січ зникла з очей, і тільки один золотий хрест від січової церкви, сяючи понад деревами, показував де вона лишилася.

Хлопець засмутився й з одчаєм дивився, як його весло несло водою все далі від човна. На щастя Василеве його пригоду побачив старий запорожець, що рибальчив своїм каюком нижче Січі. Він догнав василевого човна, причепив до свого й, піймавши весло, потяг обидва човни до берега.

- Куди ж оце ти, хлопче, розігнався? - вдався дід до малого. - Чи не на Чорне море турків воювати?

- У плавню хотів переїхати... - відповів засмучений хлопець.

Розпитавши Василя, хто він і, довідавшись, що хлопець нудьгує на Січі без братів, старий запорожець пожалував його й, привівши на Січ до свого куріня, подарував йому вудку й з того дня почав брати хлопця з собою на рибальство.

Старий, похилий дід і молодий хлопець мало не щодня виходили вдосвіта до Підпільної, переїздили човном за річку й там під захистом верб ловили рибу, то з човна на водокрутнях, то з берега на тихій воді, а часом траплялося, що переходили плавнею на озера й там тягали раків.

Щодалі цікавий, жвавий хлопець ставав старому січовику все любішим, що ж до Василя, то він пришився до сівоусого діда, мов до рідного батька. З ранку до вечора вони сиділи над річкою, й під ті часи Василь чув від Очерета багато дуже цікавих оповідань про давні події на Запорожжі й на Україні.

Так минуло літо, минула й осінь. Рибальчити було вже не так то любо, та й біля січових кабиць тепер стало веселіше, бо до Січі почали прибувати з походу козаки, - хоч поки що тільки поранені й захлялі. Ті козаки купчилися біля куховарів, щоб підживитися після військових пригод січовими харчами, й через те біля кабиць щодня можна було почути всякі військові новини.

Василеві біля кабиць була тепер уже й робота, так що він пробував там мало не ввесь час. Тут він чув, як оповідачі вихваляючи лицарство завзятих козаків, висміювали та ганили легкодухих, і це привчило Василя шанувати хист та завзяття.

Завітали до січових кабиць і кобзарі з України, співаючи стародавні думи та пісні про великих козацьких ватажків, і малому хлопцеві так любо та мило було слухати ті співи про славу України, що серце його мліло в солодких мріях і він не помічав, як минав час.

Два роки велася війна з турками й два роки Василь жив на Січі, підростаючи та набуваючи собі від старого Очерета та від життя біля січових кабиць свідомости й козачої вдачі.

Аж ось війна скінчилася й одного дня, восени 1774 року, на січовій башті гукнула гармата, а слідом за нею друга й третя. . . І ті вибухи голосно розляглися понад річками, відгукнувшись луною в зелених плавнях.

- Військо йде! Товариство повертається! - загуло по курінях, і всі, що були в Січі, посунули на окопи.

Побіг до окопів і Василь. Він випередив усіх і метеликом вихопився на башту.

- Боже, як хороше!. . - скрикнув хлопець і занімів на місці. Зелений степ, що безкраїм

килимом слався поза окопами, був укритий військом: на обрії тільки мріли червоні жупани та шапки. Далі те квітчасте поле, мов укрите червоним маком, заколивалося, зібралося щільніш до купи й наближалося до Січі . . .

То було комонне запорожське військо. Попереду всіх, на білому огирі, красувався козак велетенської постаті. Придивившись до його, Василь догадався, що то був сам кошовий Калнишевський, бо в його в руці була блискуча булава, викована з чистого срібла, а позад його двоє козаків високо держали бунчук та білу військову корогву.

Кошовий наближався вже до січової брами, запорожські ж комонні полки простяглись упоперек степу й, коливаючись, посувалися до Січі, немов кривава річка до моря.

За комонними полками з-під обрію виринали піші запорожські полки, ще далі, ховаючись у куряві, сунулися гармати.

Січові окопи й башти тепер рясно були вкриті козаками, бо з курінів повилазили не тількі старі, а навіть і хворі й поранені, хто тількі мав силу ходити.Всі радо вітали кошового й славне запорожське товариство, високо підкидаючи вгору свої шапки.

Не встигло ще витягтися на січовий майдан комонне військо, а вже по окопах знову почали стріляти з гармат.

-Байдаки вертаються з товариством! - загомоніли козаки.

Щоб краще побачити, як підпливає запорожське військо річкою, Василь прожогом побіг до церкви й, мов кіт, подрався на дзвіницю. Він поспішався не даремно: те, що він побачив з дзвіниці, не забути йому за все життя! Довга, покручена, блакитна пелена річки Підпільної була рясно вкрита білими вітрилами байдаків та червоними жупанами запорожців, що так щільно обсіли свої чайки.

Здалека здавалося, що там наближалась до Січі зграя великих білокрилих та красногрудих лебедів. Довга, блискуча річка, оточена зеленими вербами плавнів та оздоблена тими білими вітрилами, а до того ще й помережана червоними козацькими жупанами, була напрочуд хороша й брала в себе хлопцеві очі.

Коли Василь виліз аж під дзвони, передні байдаки завертали вже у ківш, а задні ще тількі виглядали вітрилами з-за коліна річки,- так багато було тих байдаків.

-Ще б то не завоювати запорожцям турків! - подумав хлопець.- Та з такою силою війська, мабуть, можна ввесь світ завоювати!

Василь довго не мав сили відвести очей від чарівного видовища.

-Гарно й конем по степах козакувати, -

сказав він далі сам до себе, - а проте, здається воювати з байдаками, та ще щоб поїхати в Чорне море, так ще миліше!

У цю мить біля самого хлопцевого вуха бевкнув великий дзвін. То січовий пан - отець лагодивя правити на майдані службу з приводу того, що повернулося військо.

Василь клубком скотився по сходні з дзвіниці на майдан.

- До козаків!.. Шукати братів!..

А на майдані вже червоним морем розлилися запорожці.

- Куди це ти так простягся, Василю? - почув він біля себе заклик, і дужа рука спинила його за плече.

Запалений вітрами та сонцем і вкритий пилюгою, Гнат поцілував меншого брата й дивився на його веселими очима.

- Бач, як ти вже виріс!

- А ти неначе справді козак! - скрикнув Василь, заздро поглядаючи на братів чингал.

- Як же ти там воював? Чи багато земляків вирятував з неволі? А де Петро та Демко?

Проте з розпитуванням довелося цікавому хлопцеві пождати, бо саме до них наблизився старший брат Петро й узяв Василя в свої міцні обійми. Тільки ввечори, коли всі четверо братів сиділо біля куріня, Василь почув оповідання старших братів про їхні по-

ходи, бо вони ходили нарізно й тепер розповідали один одному свої військові пригоди.

II

Після повороту запорожського війська з війни, січове життя пішло своєю чергою. Одсвяткувавши й одгулявши де - який час у рідному гнізді, запорожці взялися до своєї улюбленої праці: рибальства та полювання. Великими ватагами попливли вони на дубах у Великий Луг, що простягався понад Дніпром від Січі аж до острова Хортиці й розпорошилися там по річках, озерах та зелених, диких пущах плавні. Хто з сітями та всяким знаряддям ловити рибу, а хто з рушницею полювати на дорогого звіря та птахство.

Там, у Великому Лузі, запорожці пробули аж до того часу, поки зимою пішла по річках крига; тоді до Січі знову зібралося все товариство й по курінях знову стало весело та гучно... Найвеселіше ж було на Різдво та Новий Рік, бо тоді щодня по курінях грали музики й козацтво гуляло й танцювало.

Наприкінці місяця лютого, як тільки на Підпільній поламало кригу, запорожці знову поїхали дубами по плавнях, а після Великодня, як тільки добре зазеленіла по степах травиця, багато січового товариства порозїздилося кіньми: хто до Бугу на рибальство,

хто в Дике Поле на полювання, а хто аж у Ногайські степи, на Кальміус та Берду по всяку здобич, на Січі ж знову лишилося на літо не більше як половина товариства.

Василь заздрим оком поглядав на всіх тих запорожців, що сідали на дуби та коней. Він третій рік біля січових кабиць, і ця праця йому дуже обридла. Брат Гнат, як і всі козаки, мав його за малого й не дуже то з ним товаришував, так що й тепер Василь тільки тоді й розважався, коли траплялося поїхати з старим Очеретом у плавню, або як кухарі пускали його вибігти за січову браму на степ, де щодня після снідання у запоріжців відбувався герць.

На тім герці справді було чого подивитися, бо тут козаки навчалися битися на шаблях, колоти ворогів списами, стріляти з рушниць, сидячи на коні, перестрибати рівчаки та паркани й виробляти конем ще багато всяких витівок.

Так запорожці набували хисту собі й своїм коням.

Василів брат Гнат теж мало не щодня гарцював за січовими окопами разом з іншими молодиками, на велику заздрість Василеві.

Той герць так захопив Василя, що однієї ночі він утік з Січі, знайшов у степу військовий косяк і, скочивши охляп на одного коня, почав ганяти його, виробляючи тим ча-

сом на його спині всі ті штуки, які бачив на герці. Він ставав на неосідланого коня ногами, лягав на нього черевом і лазив коневі навкруг шиї, держачись мов реп'ях за його гриву.

Добрий кінь довго слухався хлопця, але врешті ці іграшки йому обридли й він скинув хлопця на землю.

Василь забився так, що деякий час мусів навіть відлежуватися на траві, слухаючи чмілів, але нарешті підвівся на ноги й почвалав до Січі, заспокоюючи себе на тому, що кінь був неосідланий і не загнузданий і що тільки через те й сталася така пригода.

Одного ранку, на початку літа 1775 року, Василь прокинувся з незвичайного гомону в куріні. Козаки похапцем одягалися й виходили на майдан.

Зпросоня Василь не розібрав про що в запорожців була розмова, а тільки скрізь було чути вигуки:

- Москалі за брамою! Гармати жерлами на Січ!

Зрозумівши, що скоїлось щось непевне, Василь скочив з лави й, підтягши в штанцях очкура, прожогом побіг слідом за козаками.

Ввесь майдан кишів уже запорожцями, мов мурашник. Усі бігли на окопи - побіг туди й Василь.

Зразу, коли хлопець виліз на стіну, йому здалося, що в степу випав великий сніг, але, роздивившись добре, він побачив, що степ був білий від наметів великого війська. Ті намети стояли довгими щільними лавами, обгортаючи Січ півколом і простягаючись аж ген на гору.

Попереду того білого поля чорніли своїми роззявленими жерлами гармати, а що ближче до Січі, мов сарана, вкрило степ московське військо, піше й комонне, виблискуючи на проміні ранкового сонця залізними багнетами та списами.

Василь ніколи не гадав, що можна було зібрати до купи так багато війська. Того війська було вдесятеро більше, ніж запорожців, навіть під той час, коли вони торік верталися з турецького походу.

Що робилося далі, Василь не розумів. Він бачив тільки, що якісь генерали в блискучих убраннях проходили з московського стану на Січ, а після того кошовий пішов з Січі до білих наметів, і як тільки він зник з очей козаків, московське військо враз підсунулося під самі січові окопи, увійшло в Шамбаш і доступилося навіть до Ковша, де стояли запорожські байдаки.

- Зрада! Зрада! - почали гукати запорожці й побігли з окопів по курінях.

У Січі збилася страшенна метушня. Козаки озброювалися й знову вибігали на око-

пи, на майдані ж був такий галас від гомону й лайки, що нічого не можна було розібрати.

Скоро кошовий повернувся до Січі й щось промовляв до козаків, але галас на майдані ще збільшився й нарешті там счинилася бійка. Два натовпи козаків наступали один на одного, а тим часом третій - притяг на плечах велику колоду й почав вибивати нею ковану браму пушкарні.

Василь чув, як гупала колода й брязчала залізна брама . . . бачив, як метушилися біля пушкарні козаки, й, щоб краще роздивитись, що там робиться та здибатись з братами, хлопець побіг на майдан, але там його зразу звалили з ніг і трохи не затоптали, так що хлопець ледве врятувався й, вибігши мерщій на башту, почав дивитися відтіля.

З окопів вчувалися вигуки:

- Не віддамо неньки Січі! Ляжем трупом!

А біля пушкарні вже бряжчали шаблі й блищали гострі чингали: там лилася братня кров запорожців.

Через якийсь час гупання колоди увірвалося, й залізна брама пушкарні з стогоном упала на землю. Потишився й брязкіт зброї, й хлопець побачив, що невеликий натовп січової старшини почав тікати до паланки, а переможці - козаки почали викочувати з пушкарні гармати та виносити всяку зброю.

Галас на майдані все ж таки не вщухав і

серед загального гомону тепер вчувалися вигуки:

- К бісам зрадників! Андрія Ляха кошовим!

- Порохню!.. Порохню!..

- Калниболоцький нехай веде нас! Усі ляжемо за волю та неньку Січ!

Аж ось, трохи згодом, зразу всі потишилися, й Василь побачив, що серед майдану стоїть пан - отець з хрестом і про щось умовляє козаків, а коли він скінчив свою промову, козаки почали розходитись з майдану по курінях.

Тепер Василь без перешкоди добіг до пушкарні й зазирнув туди: неглибокий льох був повний усякої зброї та кухов з порохом та кулями. Недалеко від пушкарні стояв другий льох: військова скарбниця, але туди Василеві не довелося зазирнути, бо брама скарбниці була ціла й біля неї стояв вартовий.

Одшукавши нарешті Гната, Василь почав його розпитувати, що воно коїться на Січі.

- Генерал Текелій прийшов з військом, щоб руйнувати Січу... - одповів йому Гнат похапцем, кудись поспішаючись. - Козаки хотіли обронятись, та пан - отець умовив скоритись!

- Нащо ж Січ руйнувати?

- Нема часу з тобою базікати. Он полков-

ник мій аж оселедець свій скубе, так побивається. Ридає там, як мала дитина!

Гнат побіг до паланки, а Василь пішов шукати брата Петра.

Той сидів на призьбі під курінем, сердито колупаючи в своїй люльці залізною протичкою. Вуси його, що завжи рівно звисали донизу, зараз неначе настовбурчилися, очі ж відбивали лютим і сумним вогнем.

- От так, хлопче! . . - зустрів Василя старший брат. - Не доведеться тобі козакувати! У гречкосіїв повернуть нас усіх!

Василеві щось здавило в грудях, залоскотало в глотці й рясні сльози побігли з його очей.

- Я хочу козакувати! - ледве вимовив він, хлипаючи.

- І я, братіку, хочу козакувати. Та коли б же наша сила була. Краще вмерти мені, а ніж стати гречкосієм та ще й кріпаком. Не плач, малий! . . Ще, може ми втечемо та таки будемо козакувати.

Василь пішов до кабиць. Він тільки тепер згадав, що досі не снідав, а проте вже була обідня пора. Біля кабиць кухарі тільки почали розкладати багаття, бо зранку було не до того. Василеві дали окраєць хліба й він з'ївши його, взявся до роботи.

Надійшов вечір. У Січі була зловіща тиша. Козаків по курінях поменшало, проте й на майдані не було нікого. Пронудившись дея-

кий час, Василь ліг під курінем на призьбі й скоро заснув.

Чи довго спав хлопець, того він не знав, а тільки прокинувся поночі через те, що хтось складаючи на призьбу зброю, кинув на нього свого череса.

Розплющивши очі, Василь не зразу пригадав, що сталося вдень і деякий час спокійно дивився на зірки, що з високого неба зазирали йому в очі й милували його своїм холодним промінням. Аж ось з куріня почувся гомін, а біля призьби козаки складали щось у торби й лантухи.

- У плавню! У плавню! . . - вловило Василеве вухо голоси козаків.

- Калниболоцький збирає й Лях!

- Ходім всі. Великий Луг - батько дасть усім пораду!

- На Дунай помандруємо!

Василь згадав усе й схопився з призьби.

- Як? Запорожці помандрують на Дунай? А він же як? Ні, я не дамся, щоб мене покинули. Я не буду гречкосієм. Я хочу козакувати!

Він прожогом побіг до куріня свого брата. Січовий майдан знову кишів, мов мурашник, але тепер усі ходили хутко й гомоніли помалу. Пушкарню й скарбницю було одчинено, й з них виносили все, що там переховувалося. Всі запорожці, що траплялися

хлопцеві були навантажені зброєю й всяким добром і йшли вниз до Підпільної.

Не заставши брата Петра в курені, Василь оббігав усю Січ, плутаючись поміж козаками й несподівано здибав брата Гната.

Озброєний по козацькому, й навіть з шаблею при боці, Гнат радісний та веселий ішов од паланки до майдану.

- Що це ти, Гнате? - скрикнув Василь, дивуючись на братову шаблю.

- Мене полковник Порохня благословив бути козаком і навіть шаблю свою мені подарував. Нехай, каже, хоч не я старий, так моя шабля погуляє ще на волі!

- Куди ж тепер?

- На Дунай річку. Там буде наша Січ!

- А твій полковник хіба не піде на Дунай?

- Ні! Плаче, а не йде. Старий, каже, я... Хочу лягти в рідну землю, а не в бусурманську!

- А я, Гнате, піду з тобою! - зпогорда сказав хлопець. - Я хочу козакувати!

Брати проминули церкву й, повернувши стежкою до річки, перестріли братів Петра й Демка. Ті сперечалися.

- Я не піду на Дунай! - говорив Демко, - бо знайшов собі до пари дівчину й хочу одружитись!

- Нікчемний бабій! - грима на нього Петро, - ганьбу робиш ти всьому нашому роду козацькому, лицарському!

- Не я один лишуся на Україні, - суперечив Демко.

- Будеш шкодіти, - одповідав Петро, - та буде запізно. На себе тоді нарікай, коли будеш кріпаком або москалем!

Побачивши менших братів, Петро одійшов од Демка й сказав Гнатові:

- Ну, от і добре, що ти взяв Василя. Я саме по нього йшов . . .

Василь почав цілувати брата за те, що бере його з собою.

- Ну, годі, годі! . . - казав козак. - Повертайте лишень обидва назад. Нема чого йти до річки з порожніми руками. Ідіть до пушкарні або до скарбниці та носіть на берег те, що вам старші скажуть.

Троє братів пішли на гору, Демко ж лишився сам, почуваючи себе дуже ніяково. Назустріч братам, стежкою козаки несли до річки лантухи з борошном та пшоном, тягли великі бурдюги з салом та котили кухви з горілкою. Ще далі вони здибали добру ватагу козаків, рясно обвішану пачками тютюну, а другу - навантажену таранею: дійшовши ж до скарбниці, брати прилучилися до натовпу й почали носити на берег всяке добро, а коли через дві години троє братів знову зустрілися біля річки, Петро, глянувши на Василя, не вдержався, щоб не засміятись: у пушкарні хлопець себе озброїв, і хоч був

босий і без чумарки, а проте поначіпляв на себе шаблю, чингал і пістоль.

Не вспіли Петро та Гнат подивуватись та порадіти на меншого брата, як з гори підсунувся великий натовп запорожців, а попереду того натовпу кілька дужих січовиків несли великі образи.

- Скидайте шапки! - сказав Петро до братів. - Це несуть святу січову Покрову та святого Миколу, бо без святої Покрови не може бути Січ запорожська, а без помочі святого Миколи не перепливеш моря.

Слідом за образами йшло багато сивих дідів і серед них Василь пізнав свого названого батька, Очерета.

- І ви, діду, мандруєте з нами на Дунай? - радісно скрикнув хлопець.

- І я, сину! Не сила мені з товариством розлучитись. Хоч і в чужій стороні доведеться в труну лягти, так зате ж рідне товариство засипле землею.

Постать Очерета мала урочистий вигляд, а погляд горів суворим огнем. Він звернув з стежки, колупнув чингалом землю, перехрестився й почав набивати землею ладанку.

- От і рідна земля лежатиме зо мною в домовині.

Всі брати, дивлячись на Очерета, почали й собі набивати ладанки.

- Оце добре, дядьку Очерете, що ви мандруєте з нами, - звернувся до нього Петро

Рогоза. - Догляньте, будь ласка, Василя на байдаці.

- А ти що ж, козаче?

- Я й Гнат не поїдемо байдаками. Мене обрано за осавула до пішого полку, Калниболоцький поведе степами через Дике Поле. Усім немає на чому плисти, бо військові байдаки, що стоять у Ковші, заарештовано.

- Чув про це лихо. Про Василя не турбуйся - догляну. А скільки ж є байдаків?

- Зараз небагато. Проте наші збирають байдаки, що зараз з товариством по плавнях та лиманах на рибальстві. Та ще зберемо дуби з Чортомлику, з Базавлуку та з Кінської Води. Набереться може з сотню, а все ж таки на все товариство не вистарчить.

Разом з Очеретом брати дійшли до Підпільної. Там, під захистом верб, нечутно сновигали по воді невеличкі козацькі човни, перевозячи товариство по 5 - 6 душ заразом на той бік річки у плавню. Худко перехопилися човном на той бік Підпільної й наші подорожні.

Петро Рогоза, що був на козацькій раді за річкою ще з вечора, повів усіх у гущавину плавні. Більше години вони йшли, нахиляючись під віттями верб, відхиляючи з свого шляху верболози, продираючись крізь очерета й обминаючи невеличкі озера й болота. Василь добре вже втомився, поки нарешті в плавні почувся гомін козаків і Петро вивів

усіх на галявину, оточену рясними й високими вербами.

- Ось де наш кіш! - обернувся він до Очерета. Василь обдивлявся навколо. Галявина кишіла козаками, мов мурашник, і всі козаки гукали до когось в один бік, а до кого саме, не можна було розглядіти.

Не вагаючись, Василь, мов кішка, подерся на вербу й звідтіля побачив, що до козаків промовляє якийсь бравий полковник.

- Кого ж, панове товариство, славне військо запорожське, волите кошовим? - спитав він наприкінці промови.

- Тебе волимо! Андрія Ляха кошовим! - почулось навкруги.

- Калниболоцького волимо! - почали гукати інші козаки, - Калниболоцького!

- Молодий ще Калниболоцький! - гукали треті, - Бахмета кошовим: він старий та певний лицар!

- К бісам Бахмета! Старий та й грамоти не знає - який з нього кошовий? Андрія кошовим! Він вчений. Він спроможеться вивести військо на Дунай, зуміє й до султана доступитись!

- Андрія, Андрія! - вже одноголосно гукав натовп, і бравого полковника закидали шапками.

Новий кошовий уклонився товариству й подякував за честь та пошану.

Не гаючись, запорожці почали вибірати іншу старшину, себто: військового писаря, суддю, скарбника й осавула. Не доспавши цієї ночі, Василь не діждався, поки скінчилася козацька рада, а почав куняти, а далі зліз з верби, зараз же під деревом простягся й заснув міцним сном, тримаючись однією рукою за свою шаблю, щоб, боронь Боже, хто - небудь ненароком її не взяв.

Коли, відпочивши, він прокинувся, сонце було вже височенько. На галявині купами сиділи й лежали козаки, снідаючи тим, що кому Бог послав. У далечині стукотіли сокири та коли - не - коли чути було, як голосно тріскотіли, ламалися, й з великим шумом падали на землю підрубані дерева.

- Добре, хлопче, спав! - почув Василь біля себе голос Очерета. - Час уже й снідати.

- Не поїхали ще? - злякано схопився Василь на ноги.

- Ні! Он чуєш: рубають дерева. То лагодять плоти, бо товариства прибуває сила, а байдаків не вистачить і на половину.

- Коли ж попливемо?

- Тоді, як збереться все товариство з Великого Лугу. Мабуть так, що аж уночі.

Василь умився біля недалекого озерця, витерся коміром сорочки, з'їв хліба з салом і попросив Очерета, щоб піти туди, де роблять плоти.

Вони пішли протолоченою за цю ніч, між

лозою й очеретами, стежкою й через півгодини побачили поміж деревами річку. То була велика протока Сисина, що сполучає Підпільну з Дніпром. Берегом понад річкою вовтузилися напіводягнені козаки. Дехто з них рубав дерева, інші, взявшись гуртом, тягли ті дерева у берег і пускали на воду, треті - обламували з порубаних дерев віти та різали лозу на скрутні, а останні, - зовсім уже голі, бродили в воді, перев'язуючи колоди тим віттям, що їм кидали з берега. Декілька плотів стояли вже біля берега прив'язані до пнів, по середині ж річки сновигало багато всяких човнів. Ті човни пособляли перетягати плоти й перевозили на той бік Сисиної тих козаків, що мали йти з Калниболоцьким суходолом.

Василя дуже зацікавила справа з плотами й він, доручивши свою зброю Очеретові, взявся підтягати гілку й лозу й кидати їх на воду. Він працював по щирости й скоро знову схотів їсти.

- А чи кухарі ж в плавні? - спитав він Очерета. - Чи скоро будемо обідати?

- Не буде сьогодня обіду - одповів дід. - Хоч кухарі й є, а проте осавул не дозволив розпалювати багаття, щоб з московського стану не побачили диму та не довідалися про нашу мандрівку. Бери знову хліба, а в мене в торбі знайдеться тараня та огірок.

Старий і малий сіли під кущем обідати, й

той обід здавався Василеві найсмачнішим за все життя.

Надвечір до Сисиної почали знову прибувати запорожці з Січі. Побачивши поміж ними свого приятеля, старого діда Лимаря, Очерет обізвався до нього:

- Що ж це ти, Охріме: казав лишися на Січі, а опинився тут?

- Була думка лишитися, - з нудьгою в старих очах одповів Охрім, - та не сила!

- А що сьогодня в Січі?

Старий січовик сів до гурту й почав оповідати, неначе зрадівши, що є з ким поділити своє пекуче горе й полегшити свою душу.

- Бодай мені не казати, а тобі не чути! Сьогодня московський генерал Текелій знову покликав Калнишевського та ще писаря й суддів та, закувавши всіх у кайдани, виряджив під вартою до Москви.

- Невже тому правда? - скрикнув не в собі Очерет. - Може то люди брешуть?

- Сам з башти бачив власними очима, бодай вони мені посліпли, як кошовий, від'їзджаючи з московського стану на Самарський шлях, на возі, оточеному москалями, обернувся до Січі й перехрестився на святу Покрову, а коли він хрестився, так на руках у нього заблищали кайдани.

Сльози заступили світ обом старим запорожцям, і хоч довго вони ті гіркі сльози ковтали, намагаючись сховатись з ними від

людей, а врешті вони таки покапотіли пекучою росою на їх одежу.

- Ой, тяжка кривда! - зітхнув Очерет.

- Слухай, далі що було.. - повів знову Лимар. - Прислав Текелій у Січ своїх полковників з наказом, щоб усі ми, курін по куріню, виходили за окопи й складали свою зброю до його ніг. Себто, щоб власними руками віддали те, що нам найдорожче в світі - нашу єдину втіху!

- Та це вже знущання! - скрикнув Очерет. - Що ж козаки?

- Хто виносив, а хто - кинувся тікати сюди. Коли я, мов злодій, ховаючись попід кручами, тікав од безчестя з Січі, з своєї власної хати, сюди в пущу, де живуть тільки звірі, у військовій скарбниці вже хазяйнували якісь блискучі невідомі генерали, а москалі громили святу Покрову й рубали на шматки срібні царські врата!

- Ой, не кажи далі! - з мукою в голосі скрикнув Очерет. - Нащо, Господи, попустив ти мене дожить до цієї нещасливої години!

- Не плачте, діду, - кинувся до Очерета Василь, обхопивши його рукою за шию. - Адже Бог з неба бачить, чия правда. Він допоможе нам осісти новою Січою на Дунаї.

- Не буде нам, дитино, долі на Дунаї . . - обізвався засмучений Лимар. - Бо доведе

ться бусурманові служити та на свою віру бити!

До пізньої ночі все прибувало до Сисиної товариство з Січі й з Великого Лугу з рибальства. Вже зовсім уночі до Василя прийшли його брати Петро й Гнат і, попрощавшись на далеку дорогу, сіли в човен та й поїхали за Сисину.

Очерет умовляв Василя, щоб той ліг спати, але тут саме новий кошовий почав скликати все товариство до купи й, підрахувавши всіх, виряжав валками на плоти.

Плотів було так багато, що вони стояли вже у кілька рядів і простягалися аж за середину річки. Козаки ходили з берегу й, перестрибуючи з одного плота на другий, розташовувалися на найдальших плотах, а коли ті ставали повні, вони посунули на середні й, нарешті, на ті, що були при березі.

Василь не схотів лягати спати. Та й де там у Бога той сон, коли тут така цікава справа.

Біля всякого плоту було два дуби з козаками, щоб направлять плота на бистру воду, і козаки, що були на дубах - «дубовики», всю ніч поралися біля плотів, прив'язуючи до них довгі, товсті канати.

Поки плоти були повні, почало вже розвиднюватись. У той час до берегу винесли січові образи й малу військову корогву, що Калнишевський дав Ляхові, й зараз же за-

порожці, побачивши свої святощі, потишилися.

Серед урочистої тієї тиші Василь почув голосний поклик кошового:

- Моліться, пани - брати, святій Покрові й святому Миколі, щоб захистили нас у поході й вивели в новий край!

Усі козаки: й ті, що були по плотах, і ті, що купчилися біля берегу, поскидали шапки й упали навколюшки.

Почулося голосне моління кількох тисяч людей.

Захоплений величністю хвилини, впав навколюшки й Василь поруч Очерета й, дивлючись на суворе, але милосердне обличчя святого Миколи, почав класти часті поклони.

Моління скінчилося.

На дубах, що їх було прив'язано до плотів, козаки почали громадити на всі гребки, а ті, що були на плотах, почали відпихатися від берега довгими жердинами, й незграбні плоти один по одному почали помалу відлучатись від берега й попливли Сисиною вниз до широкого Дніпра.

Після того,як поплив останній пліт, до берегу скупчилися всі байдаки, що поприїздили з рибалками й усі дуби та човни,які тільки запорожці спромоглися зігнати сюди з усієї околиці. Великих військових байдаків, як виявилося, було всього десятків зо три, дубів же, баркасів та дрібних човнів набігла

така сила, що від них уся Сисина почорніла, й здавалося, що через усю річку можливо перейти, ступаючи з човна на човен.

Кошовий почав садовити козаків на човни, військові ж байдаки й великі дуби козаки навантажували військовим скарбом та харчами.

Очеретові, Василеві й старому Лимареві припало сісти, разом з двома десятками козаків, у великого дуба й вони, відпихнувшись від берега, стали з своїм дубом на вільній воді, чекаючи гасла, щоб рушати за водою.

Вже сидячи в дубі Василь бачив,як решту козаків, що не вмістилися на човни, поперевозили байдаками за Сисину й туди ж поїхав і кошовий, а слідом за кошовим, до другого берега, де стояла ватага Калниболоцького, наблизилися й усі човни з козаками.

Ступивши на берег, кошовий узяв до рук образ святої Покрови й, звертаючись до козаків, що мали йти суходолом, голосно промовив:

- У небезпечну дорогу виряжаю я вас, панове - товариство, славне військо запорожське! Візьміть же з собою святу Покрову. Вона, Милосердна, почує наше благання й захистить вас у дорозі. Ти, Самійло, - додав він, доручаючи образа Калниболоцькому, - своїми руками зняв святу Покрову знад Царських врат... Так дай же тобі Боже й постановити її над Царськими вратами в

Новій Січі, на Дунаї, коли там засяє над нашою церквою золотий хрест.

Усі почали побожно христитися, а Лях, почоломкавшись з Калниболоцьким, зійшов на чердак байдаку, де вже маячіла військова корогва, й махнув рукою в бік Дніпра.

Враз ударили в прозорі хвилі Сисиної кілька сот весел. Запінилася річка від бризок та водокрутів, і ціла хмара човнів, вкритих червоними жупанами запорожців, посунулася за водою в далекий, чужий, бусурманський край.

III

Коли запорожці рушили від свого рідного гнізда, від своєї неньки Січі, блакитне небо, на сході було вже червоне від ранкового проміння сонця. Рухлива пелена повноводної річки Сисиної, оточена зеленою пущою плавні, скидалася тепер на рожевий килим, розгорнутий серед зеленої левади.

Краєвид був чарівний, мов талановито намальована картина; проте запорожці не любували на красу й величність Божого світу - всі думки їх линули туди, куди дивилися їх сумні очі: назад, де лишилася їхня душа, ненька Січ. Усім бажалося побачити ще раз хоч які - небудь ознаки рідного гнізда... і от, неначе почуваючи ті бажання, коли човни повернули за ріг Сисиної, в далечині,

над вербами, засяяв золотий хрест січової церкви, посилаючи запорожцям останнє привітання.

По всіх байдаках козаки скидали шапки й христилися. Старі, сивоусі діди важко зітхали, завзяті козаки дивилися суворо й похмуро, молодь же січова була зовсім у іншому настрої: вона була бадьора й весела, радіючи небезпеці далекої подорожі та новим обставинам майбутнього життя.

У Василя теж не дуже боліло серце за Січ'ю, бо з нею були сполучені згадки про обридну працю біля січових кабиць. Його давнє бажання їхати з військом у море здійснилося й уся його істота була захоплена переживанням нових обставин і пориванням у таємну далечину моря й Дунаю.

Поперед байдаками підіймалися з островів великі зграї диких гусей, качок та лебедів. Незграбні, дзьобаті баби неохоче кидали своє рибальство й, важко піднімаючись з піскуватих берегів, одлітали на бік від козацького шляху, а понад байдаками й позад них цілими хмарами крутилися й скиглили чайки.

Василь з жагою брав очима чарівну красу плавні й вона з усяким коліном річки дарувала йому нові величні краєвиди.

Тим часом блискучий золотий хрестик над зеленою пущею плавні все меншав, сповивався ранковою млою й через півгодини

зник з очей запорожців. Журно схилилися чубаті голови козаків, і по човнах стала сумна урочиста тиша.

Через невеликий час Василь зобачив широку блискучу пелену Дніпра, а на ній плоти з запорожцями, що відпливли раніше. Байдаки й човни худко наздогнали плоти і скоро оточили їх з усіх боків.

Журливий настрій запорожців скоро минув, бо всім треба було братися до роботи. Частину товариства кошовий вирядив на Базавлук, щоб прилучити до себе тих козаків, які рибальчили на Базавлуцькому лимані; інші попливли по затоках та протоках, щоб шукати татарських рибалок та добути від них дуби, годящі на море; останні ж почали допомагати плотам плисти хутчіше.

Увесь вечір і всю ніч байдаки пливли тихо поруч з плотами й тільки ранком другого дня, коли до війська прилучилося чимало зібраних по дніпрових протоках дубів та байдаків, Лях подав гасло, щоб байдаки нап'яли вітрила й рушили вільною ходою.

- Ну, тепер до вечора станемо в Кам'яному Базарі, - сказав Очерет, побачивши гасло кошового.

- Що ж то за Кам'яний Базар? - зацікавився Василь.

Очерет розказав Василеві, що тепер у Кам'яному Базарі була запорожська, Інгульсь-

ка паланка, попереду ж там аж двічі була запорожська Січ.

Увесь день запорожці пливли Дніпром поміж островами, вкритими лісом та очеретами й тільки надвечір звернули у вузеньку річку Кам'янку, що як і Підпільна, мила кручі під степовою горою.

Тут скоро Василь побачив щогли кораблів, а під горою білі будинки. То був Кам'яний Базар.

Байдаки бігли худко й через кілька хвилин Василь розглядів, що побіля кораблів і вздовж берегу річки багато козаків купалося в річці, виблискуючи на сонці своїми широкими й дебелими спинами та дужими плечами.

На самому березі теж було видно чимало козаків. Вони сиділи купами й, порозклавши багаття, варили вечерю. Попід горою, разом з димом від кабиць, розлягалися веселі вигуки троїстих музик та жвавих пісень. По всьому знать було, що сюди ще не дійшла звістка про атакування Січі й козацтво жило ще своїм звичайним життям.

Тільки байдаки пристали до берегу, а вже паланочні козаки оточили товаришів щільним натовпом. Василь же, занудившись за два дні в байдаці, раптом вискочив на берег і так хутко побіг до кораблів, що Очерет ледве догнав його.

Кораблі були такі високі, що коли б троє

козаків поставали один одному на плечі, то й тоді б не достали до чердаку. По щоглах висіли позмотувані вітрила та поплетені з мотузків драбини; на версі ж щогли маяли різнокольорові киндяки та прапори. З кораблів, по довгих сходнях, козаки виносили всякий крам, а на кораблях вовтузилися невідомі Василеві смугляві та носаті люди.

Василь дуже дивувався з усього, що бачив, а найбільше з хистких, мотузяних драбин.

- Невже по них лазять? - спитав він Очерета.

- Авже ж лазять, як треба паруси напинати або збирати.

- А що ж то за люди по кораблях такі носаті та чорні?

- Це турки.

- Турки ! - здивувався Василь. - Ті самі, що забирали наших батьків у неволю та по галерах мордували?

- Сами вони й єсть.

- І не бояться ж вони, що їх запорожці повбивають?

- Чого їм боятися? Адже зараз війни немає. Запорожці ніколи не зачіпали тих бусурманів, що приїздили до них крамарювати.

- А що ж вони привозять?

- Багато дечого: тютюн, інжир, ізюм, кишмиш, ріжки, горіхи. Горіхів у Туреччині по

лісах така сила, що восени вони прямо ,як сміття, вкривають землю.

- І в нас на Дунаї будуть по лісах горіхи?

- А певно, що будуть!

Василь похожав біля кораблів, оглядаючи їх з усіх боків і розпитуючи Очерета про всякі дрібниці. Йому дуже кортіло попроситися до турків на корабель та подратись по драбині на щоглу, й не зробив він цього тільки через те, що біля паланки вдарили в клепало.

Очерет обернувся на згуки клепала й збентежився:

- Щось сталося, - сказав він Василеві.

- Глянь, як усі біжать до паланки!

Вони пішли слідом за натовпом козаків на гору, де стояв білий будинок з великим ґанком. Ще здалеку Василь побачив, що на тому ґанку кошовий Лях бив довбнею в клепало, а якийсь гладкий козак виривав у нього клепало з рук. Далі кошовий щось промовляв до козаків, і нарешті гладкого козака під вартою повели в паланку.

- З ким то отаман змагався? - спитав Василь. - Я не розібрав.

Очерет почав пояснювати:

- Паланочний полковник, певно, не пойняв віри, що Січ скасовано й став Андрієві на перешкоді в справах походу. Тепер, бачиш, кошовий його арештував, а сам буде вільно господарювати.

Коли запорожці розходилися від паланки, з берегу потягло смачним духом. Там кухарі варили на все військо вечерю: куліш з таранею та галушки з олією.

Смачно повечерявши, Василь протягся на теплому від сонця та м'якому, як пуховик, піску й незабаром заснув.

Вечірня зірниця погасла, темноблакитне небо вкрилося блискучими зірками, з-за плавні виринув місяць, і ніч оповила землю таємною темрявою і покоєм. Стомившись за два дні на байдаках, козаки один по одному полягали спати й ще довго до перших півнів понад річкою вже не чути було людського гомону.

Не спав тільки запорожський кошовий Лях з старшиною. Не до сну було завзятому козакові, коли військо запорожське доручило йому, під тяжку годину, свою долю. Він звелів пригнати з степу паланочний косяк і вирядив у бік Січі сотню вершників на чати, по всіх же паланочних пекарнях загадав пекти на військо хліб.

У паланці новий отаман знайшов усього чимало і грошей, і харчів, і зброї, а проте він усе ходив невеселий: його турбувало те, що на військо невистачало годящих для моря байдаків.

Вже проспівали перші й другі півні, а Лях усе ходив замислений понад берегом, заздро поглядаючи на турецькі кораблі, бо на тих

кораблях так зручно й безпечно можна б перевезти військо, коли б ті кораблі були запорожські.

На другий день Василь прокинувся під той час, коли сонце саме випливало зза кучерявих верб в плавні. Очерет давно вже не спав, а запорожці клопоталися побіля байдаків, разом поглядаючи в бік Дніпра, де зпід хвиль виникали плоти з рештою запорожського війська.

Скоро назустріч товариству до берега прийшов кошовий і наказав привести до себе паланочного полковника. Через кілька хвилин до берега, під вартою двох козаків, наближався старий запорожець. Він був дуже гладкий та череватий, але не вважаючи на те, пишні сиві вуса, замотаний за вухо оселедець та спокійний погляд очей надавали його постаті поважний вигляд.

- Глянь на Дніпро, неймовірний! - сказав Лях засмученому полковникові.

- Чи ти бачив коли, щоб військо запорожське ходило в походи плотами.

Полковник зблід на виду й скрикнув з розпукою.

-Ой, Боже наш... Боже Милосердний! Краще було б тобі, отамане, вкинути мене вчора в Дніпро, ніж дати дожити до цієї нещасливої години! Пробач мені те, що я тобі вчора не повірив та візьми й мене з собою на Дунай - вірним побратимом тобі буду!

Почувши таке, паланочні козаки, що знали свого полковника за скупого дука, почали глузувати:

- А млини кому свої подаруєш? А зимовники? А коні та вівці, що придбав?

- Не треба мені ні млинів, ні зимовників, а ні худоби! - одповідав старий. - Нічого мені не треба, опріч козацької волі. Нехай зимовник буде захистом забіглим душам, а коней та всю худобу подарую на військо.

Такі речі старого полковника дуже всім подобалися. Отаман обняв його, а козаки закидали шапками.

Після того скоро повеселішав і Андрій Лях, бо полковник, що став тепер йому щирим порадником, умовив власника одного з кораблів свого знайомого турка, перевезти тисячу козаків до Акерману кораблем за гроші. Після обіду козаки почали вже й перетягати на той корабль увесь свій скарб, щоб полегчити байдаки.

Поки кошовий отак порядкував військо до дальшого походу, Очерет заохотив Василя поклонитися домовині запорожського кошового Костя Гордієнка.

Вони пішли від берега й, проминувши всі будинки, попростували горою понад кручами річища. Височенько на бугрі, вкритім степовою травою й різнокольоровими квітками, біліло чимало кам'яних хрестів. Проминувши кілька з них, Очерет спинився бі-

ля одного хреста, що його було вроблено у плескуватий камінь, і ,знявши шапку, побожно перехрестився.

- От тут лежить незабутній наш кошовий. Пером тобі земля, славний козаче! Лиха була твоя доля на цім світі - дай же, Боже, щоб хоч душа твоя мала спокій!

- А чим, діду, цей кошовий уславився? - спитав Василь.

- Волю козацьку обстоював дуже й не тільки про Запорожжя дбав, а й про всю Україну піклувався. Я його добре пам'ятаю: щирий лицар був. . . завзято рубався з ворогами...

Старий козак полинув думками в минуле й почав оповідати хлопцеві про великі події, що сталися за часів Гордієнка: про бойовища під Переволочною й Полтавою та про руйнування Кодаку й Старої Січі, так що тільки надвечір вони повернулися до коша.

Два дні ще стояли запорожці в Кам'яному Базарі, на третій же день кошовий підняв військо до схід сонця й почав поділяти всіх козаків по байдаках, а коли всі годящі байдаки були повні, дійшла черга й до корабля. Проте й корабель скоро був повний, а в березі ще лишилася ціла тисяча козаків. Тоді Лях доручив ту тисячу Бахметові, щоб той, забравши паланочних та полковникових коней, вів би свою тисячу, кого пішки, а кого кіньми, суходолом понад лимани.

Вже сонце стояло височенько, коли кошовий підняв на своєму байдаці гасло щоб рушати, й за кілька хвилин увесь широкий Дніпро знову почервонів від козацьких жупанів.

Залунали понад розлогими берегами великої річки голосні пісні молодого козацтва, й понесли ті пісні по всіх плавнях, по всіх надбережних ярах та байраках сумну звістку про те, що покидають Україну найкращі її сини, вигнані лихою долею, й лишається вона беззаступною, покривдженою сиротою.

Василь уп'явся очима у вільну просторінь Дніпра й зелені береги островів.

- Який кругленький острівець... Гляньте, діду! - вдався він до Очерета.

- О, цей острівець мені добре по знаку! - сказав той і, одвернувши комір сорочки, показав на грудях великий рубець.

- Це я добув від бусурмена на цьому острові.

- Хіба й тут билися?

- Ще й як! Після того, як кошовий Милашевич перевів нас з Алешок до Кам'яного Базару, а далі й на Підпільну, татарва була дуже на нас люта й усе мстилася. Та й як було тут не битись, коли на правому боці наша земля, на лівому бусурменська, а острів ніхто не поділяв...

- Хто, діду, у козаків був найпершим кошовим? Я от досі ні від кого про це не чув.

- Он чого згадав. Те, синку, дуже давно було. Хто ж їх тепер пригадає... Від кобзарів я чув, що дуже давно колись був завзятий козак Байда. Так він доти бусурманів воював, доти татарські та турецькі землі до самого Дунаю кіньми витолочував та вогнем випалював, аж поки його бусурмани зрадою захопили та в Стамбулі біля високої башти ребром за залізний гак почепили...

- Так він і загинув?

- Загинув, та тільки як загинув?.. Углядів він, що султан турецький у вікно з свого палацу виглядає, щоб поглузувати з Байди, коли він буде корчитись та з лютої муки голосити, та й попросив, щоб дали йому лука та стрілу... Турки й не туди, нащо йому та стріла та й дали, а він, дарма, що висів на гаку, як націлився, так султанові саме межи очі стрілою й улучив... Так тоді вже Байду бусурмени добили...

- А з муки так і не кричав?

- Не такі, хлопче, тоді козаки були, щоб голосити або хоч стогнати... Зціпить, було, зуби та так і вмре.

Дід трохи помовчав, полинувши думками в далечину, але згодом повів далі:

- А то був ще Кішка Самійло, що палив та руйнував за Чорним морем турецькі городи: Сіноп, Трапезунт та Скутару, аж поки вскочив бусурманам до рук.Тоді вони його прикували ланцюгом до галери й він аж

тридцять років пробув у їхній неволі, поки таки врятувався й ще на Україні гетьманував. Сагайдачний теж славний кошовий і гетьман був. Він Кафу, необориму турецьку фортецю в Криму, зруйнував і силу бідних невольників визволив, а Україну звеселив. Про Сулиму ще співають, що Азов турецький біля Дону зруйнував... так його ляхи зрадою взяли та у Варшаві й замордували...

Любо Василеві слухати оповідання старого січовика... аж серце його мліє. Сам би охоче почав зараз битись з бусурманами за Байду, а з ляхами за Сулиму...

На Дніпрі тихо-тихо... навіть дрібної хвилі вітерець не погойдає... Ніщо не прешкоджає Очеретові оповідати, а Василеві слухати. Дивиться Василь у чисту, як люстро, воду Дніпра, що купає в собі золоте проміння пекучого сонця, та на кучеряві верби, що підступили з обох боків до рідної річки й уперше туга взяла його за серце, що доводиться покидати цю Божу благодать; у голові ж молодого хлопця вперше встало питання, через що ж воно так? .. і чи поправді ж воно сталося, що запорожців примусили покинути одвічні свої, политі кров'ю, землі?

Думка за думкою, питання за питанням виникали в голові хлопця, а прудкі Дніпрові хвилі несли його тим часом все далі та далі від рідного краю.

Після обідньої пори Очерет показав Василеві наперед.

- Он глянь: з правого боку підійшла до Дніпра велика балка. Це Тягинка! Тут зараз - он бачиш? - Дніпро пішов надвоє? Цей великий острів, що між двома протоками, Таванню зветься, а на ньому колись давно була міцна турецька фортеця Аслан-Город. Старі люди оповідають, що тут бусурмани протягали впоперек Дніпра залізні ланцюги, щоб перепиняти та потопляти козацькі байдаки; запорожці ж, було, понарубують верб, зв'яжуть товстий торок та й пустять серед ночі на ланцюги. Ланцюги увірвуться, забрязчать... От турки й думають, що то запорожці, та й ну палити туди з гармат! Садять та й садять у той торок бомбами!. . А козаки собі посміхаються та, пересидівши любенько поки туркам обридне стріляти, нишком і рушають собі повз Аслан - Город у лиман.

Надвечір козаки прибули до рогу, де в Дніпро впала річка Інгулець. Тут була запорожська варта «бекет», бо це вже був кінець запорожських степів; далі обабіч Дніпра йшли татарські землі.

На високому березі Інгульця стояла башта й декілька зимовників. Звалося це запорожське місто Перевізкою.

- Нащо та башта? - спитав Василь Очерета.

- То хвигура. З неї вартові дивляться на татарську сторону, й коли б наступала татарська орда, то козаки зараз підпалили б оту солому, що лежить на версі хвигури. У степу дим видко милі на дві або й на три, а поночі вогонь - ще далі. На могилах, що стоять по найвищих кряжах, у нас скрізь стоять такі самі хвигури. Як одна займеться, то й по інших бекетах вартові запалюють хвигури, й за півгодини всі степи, аж до самої Січі, знають, що йде татарва.

- Ну й що ж тоді?

- А тоді люди, що живуть по зимовниках, тікають з хат і ховаються по скелях та терниках, а з Січі виступає військо та такого дає татарам чосу, що вони часом і додому не потраплять.

Як тільки байдки стали в Перевізці, Василь раптом побіг до хвигури. Та хвигура складалася з чотирьох високих, дубових стовпів з помостом на версі. Здолу до того помосту було приставлено драбину, й Василь миттю видрався тією драбиною наверх. З вершку хвигури, як на долоні, видно було в один бік Дніпровські гирла, вкриті зеленими плавнями, а в другий - безкраї степи. За плавнями , на сході сонця, жовтіли великі піски й біліло декілька хат.

Василь зацікавився тими хатками й спитав про них вартового, що чатував на хвигурі.

То Алешки, - відповів вартовий. - Ті самі, що біля них військо запорожське 25 років сиділо кошем. А навкруги піскуваті кучугури, бодай їх і не бачити. Далися вони колись нашому товариству взнаки!

Василь розказав вартовим про атакування Січі й, мабуть, довго б не ліз з хвигури, коли б Очерет не покликав його вечеряти.

У Перевізці запорожці стояли аж три дні через те, що йшов західній вітер, і кошовий не хотів виходити в лиман підчас супротивного вітру.

Зранку першого дня козаки почали рибачити. Сіті, верші, вудки й рагелі, так само, як і зброя, були завжди біля запорожців під той час, коли вони сідали на байдаки, й от тепер запорожці взялися до свого знаряддя.

Велике диво було Василеві, коли козаки витягали сіті на берег: золоті коропи, срібні щуки й сірі осетри цілими десятками билися в сітях, намагаючись вирватись на вільну воду; товстоголові, гладкі соми своєю вагою давили сіті на дно, а велетні білуги, ліктів по десять завдовжки, рвали сіті своїми гострими носами.

Не легко було козакам поратись біля таких риб - велетнів: шість дужих козаків ледве здужали підняти одну білугу на плечі, соми були такі важкі, що їх зовсім не піднімали, а витягали на берег канатами.

Коли витягли нарешті на берег саму матню сіті, Василь прямо вжахнувся: на березі була ціла скирта риби. Щуки, коропи, чабаки, секрети (судаки), окуні, лини, стерляді, карасі, вугри й інша дрібніша риба, всі змішалися в одну рухливу купу, а поміж усією тією рибою копошилися ще й раки, що заплутувалися клешнями в сітях. Вся ця скирта риби ворушилася, підкидала сіті й розсипалася в усі боки, поки козаки не повкидали всю здобич у ями з водою, пороблені заздалегідь на березі.

Тепер усі запорожці, роздягнені, щоб не псувати одежі, як мати породила, узброїлися ножами й чингалами й почали розчиняти й солити рибу. Сіль було захоплено з Січі та знайшлося й у Перевізці, діжок хоч і не було, та запорожці вміли обійтися й без них - вони складали солону рибу прямо в байдаки, закривали ряднами й закладали зверху дошками, щоб не подавити ногами.

Разів шість за ті дні закидали запорожці сіті й усякий раз витягали таку саме силу риби, так що, нарешті, більше вже й не треба було. Всі три дні запорожці обідали й вечеряли найкращу варену й печену рибу; ікру вони пекли окремо, виробляючи з неї коржі, щоб у дорозі не зіпсувалися.

На четвертий день вітерець подихнув зі сходу. Кошовий подав гасло рушати й байдаки посунулися знову за водою.

Через якийсь час запорожці виїхали в лиман. Широка просторінь його вразила Василя. Зелені плавні лишилися далеко на суходолі й здавалися тоненькою стьожкою на обрії. Такі тоненькі стьожки суходолу були з правої і лівої руки: на очах же прямо була безкрая просторінь води, так що великі козацькі байдаки, що піднімали по півсотні козаків, здавалися, на цьому просторі лиману, нікчемними трісочками.

Надвечір отаманський байдак почав підвертати до південного берегу лиману.

- Підвертаємо до Прогноїв, - сказав Очерет Василеві. - Це, сину, теж наша земля - запорожська Прогноїнська паланка.

- Як же запорожці обороняли цю паланку, коли вона звідусіль оточена бусурманськими землями? - спитав Василь. - Запевно, що тут татари вигубляли наших, як хотіли!

- То правда твоя. Обороняти цю паланку нам було не легко й товариства гинуло чимало. Військо їздило сюди байдаками, а коли з татарвою війни не було, так сюди вільно ходили чумаки з України по сіль, та й зараз ходять. А як тільки, було, наші денебудь татарві нашкодять, так бусурмани зараз нашу паланку спалять, залоги повистинають, а чумаків у неволю заберуть. Наші, як прочують про це - зараз на байдаки і сюди... Всі татарські улуси, було, палять

та своїх визволяють. З того найбільше й починалася війна.

Скоро байдаки прибули до Прогноїв і, заїхавши в тиху затоку, пристали до берега. Василь, не вагаючись, побіг дивитись, як добувають сіль. А добували її дуже легко й просто: одріжуть козаки частину озера або морської затоки вузенькою гребелькою, пекуче сонце випарить з того озерця воду, а на дні лишиться цілий шар соли, тоді ту сіль беруть лопатами, як пісок, та й складають у високі купи. До таких куп під'їздили чумаки, навантажували сіллю свої мажі, поганяли круторогих волів та цілими валками й ішли степами хто на правобережну Україну, хто на Гетьманщину та Слобідську Україну, а декотрі ще далі: аж у московські землі.

В одному озерці Василь побачив, що вода червона. Не витерпів він - роздягнувся та у воду. Іде й думає, що по піску, аж то червона сіль, що скотину годують. Кинувся нарешті плисти, аж не поринає: так і лежить на воді, мов колода, через те що вода дуже сита від соли.

Довго Василь побіля озера бавився та дивувався, аж поки смеркло й треба було поспішати до коша.

Ранком другого дня кошовий приєднав до себе всю залогу Прогноїнської паланки з її

скарбом та десятьма байдаками й рушив до Чорного моря.

Недалеко від'їхали запорожці, як з заходу потяг вітер. Байдаки з нап'ятими вітрилами почало підкидати догори й хилити на бік. Що далі вітер дужчав і байдаки вже кидало з хвилі на хвилю, мов трісочки. Тільки один корабель, що йшов позаду, не кидало, він коливався повагом.

Василеві здавалося, що він гойдався на гойдальці, але те гойдання було незвичне, а сиві верхи хвиль, що мов звірі, кидалися на човен і, заливаючи передній черпак байдака, вмивали всіх своєю холодною піною, лякали хлопця. Врешті йому стало моторошно й він зблід на виду.

Досить було козакам те помітити, щоб вони почали жартувати з Василем:

- Чи не злякався вже, молодий козаче?

- Почекай... от море навчить тебе Богу молитись.

Хлопець образився і переміг себе.

- Не діжде ніхто, щоб я злякався!

Василь схопив черпак і чим дуж почав вичерпувати ним з байдака воду. Ця праця одвела його увагу від хвиль і заспокоїла.

Тільки надвечір вітер почав ущухати й не напинав уже так дуже щоглів. Хвилі скоро наче послабли - не розкидали вже сивої піни й не заливали байдаків. Лиман з похмурого та сірого став знову блакитно -

зеленим. Василеві стало веселіше, до того ж на півдні виникли з води дві муровані фортеці з баштами й Очерет звернув на них увагу хлопця.

- От придивляйся тепер, сину, - сказав він, - бо може вдруге й не доведеться бачити. Ото з правої руки, на високому березі, турецький город Очаків. Багато він нам, запорожцям, шкоди робив, бо саме до нього лимани зійшлися й як у море йти, то вже його не обминеш. Не один раз ми його башти штурмували та до самої землі їх руйнували, а місто випалювали, та тільки турки одразу поновляли свій город та мурували навкруг нього нові стіни та башти все міцніші та міцніші. Ой, багато тут біля Очакова пролилося крові козацької й на лимані й на морі й на суходолі! Оце біля нас зараз острівець Березань, а далі в морі вузький та довгий, немов гадюка, острів Тендра. Це все ті місця, де запорожцям найбільше доводилось битись з бусурманами. Тут точилася козацька кров, коли ходили з Богданом... Тут загинув з усім військом запорожський гетьман Скалозуб... Тут же доскочив був турецької неволі й славний гетьман Самійло Кішка. Ну, та дарма! Зате скільки потопили й попалили тут наші славні запорожці турецьких галер, скільки виточили в лиман і навколо Очакова бусурманської крови . . та скільки цією протокою привозили козаки

на Україну всякого добра й слави! Про Підкову, Сагайдачного, Кішку й Сулиму я вже тобі говорив. А то ще ходили під Стамбул Бурляй та Хмель... Та хіба тільки ці? Мало не щороку ходили наші сюди та билися... а хіба всіх їх, отих славних лицарів, пригадаєш? Он кобзарі більше за мене знають, а й ті говорять, що багато вже славних подій позабувалося, або позабували вони, як звали тих отаманів та гетьманів, що водили козаків у ті славні походи.

Муровані башти й стіни Очакова ставали ближче. На одній башті видно було велику турецьку червону корогву з білим місяцем, молодиком посередині, по стінах же визначалися чорні гармати. Фортеця, що була по лівому боці протоки, теж блищала й показувала своє рештування.

- А що то за фортеця? - показав Василь на східній бік.

- А цю вже, підчас останньої війни, московське військо збудувало. Це Кінбург. Бач, як на ньому гармати чорні пащі пороззявляли... Гляди, коли б ще по байдаках не вшкварили.

Поки Василь дивувався на міцні фортеці, отаманський байдак з військовою корогвою на чердаці прямував уже серединою протоки. Слідом по ньому десятьма лавами сунули байдаки, а позаду всіх, як лебідка за лебедями, плив корабель.

З Очакова й Кінбургу бачили козаків, але ні турки, ні москалі не мали наказу, щоб їх спинити. Та й ніяк було спинити, бо гармати до середини протоки не досягли б.

У морі Василя здивувало те, що вода була на вигляд ще синіша, ніж у лимані, а проте крізь неї навіть на великій глибочині було видно, як риби, граючись цілими натовпами, виблискували своєю срібною лускою. Вода була прозора, як сльоза.

- Гляньте, діду... звір! - закричав Василь, побачивши як невідома чорна примара підскочила над водою, перекрутилася колесом у повітрі й знову пірнула в хвилі.

- Он і другий!.. Гляньте: цілий табун! Перекинуть байдака!

- Дарма! - засміявся старий козак. - Не перекинуть. То морські свині. Тепер вони бігтимуть з байдаками на випередки. Ось кинь у воду кілька шматків хліба, так тих свиней ще більше збереться.

Василь кинув хліба й, справді, морські свині скупчилися позад байдака й, перестрибуючи колесом одна через одну та плескаючи по хвилях своїми дебелими, риб'ячими хвостами, билися поміж себе за хліб.

Багато ще дивного бачив Василь за ті дні, поки козаки пливли морем; а пливли вони, не поспішаючись. Зараз за Очаковом кошовий підвернув до берега і отаборився на ніч біля Тилигульського лиману. Звідціля він із-

див до Очаківського паші, щоб перебалакати з ним про дальшу подорож запорожців і просити, щоб турки і татари не чинили ніякої шкоди тим запорожцям, що з Кальниболоцьким та Бахметом простували степами.

На другий день усе військо їло борщ з яловичиною та ще й заїдало печеним маханом, бо очаківський паша дуже зрадів, почувши, що запорожці вже не вороги туркам і подарував на військо десять телиць та сотню валахів.

Зпід Очакова запорожці попливли до турецької фортеці Хаджібею й там кілька день дожидали Бахмета, а не діждавши, лишили на пересипу Хаджібейського лиману залогу ,самі ж попливли до Аккерману, бо в ньому пробував найстарший турецький паша.

Через кілька день запорожці повернулися з моря в лиман річки Дністра й отаборилися біля нього на високому березі. Тут військо мало стояти довгенько й, зважаючи на те, кошовий загадав козакам напинати з парусів намети, копати кабиці ,виробляти відра, вагани, діжки й усе, що потрібно для житла.

Аккерманський паша був ще добріший за очаківського й прислав на військо в подарунок від султана сто волів, тисячу валахів та ще парусів на намети.

Справа будування коша пішла в козаків

дуже жваво. Посеред коша нап'яли два великих намети: один кошовому, а другий під церкву.

У лісі застукотіли сокири й через кілька день у запорожців були навіть столи, широкі лави й ослони.

Василь теж не гуляв: він наробив з півсотні гарних ложок, а одну окремо зробив дуже штучно, з хрестиком на держаку, та й подарував її названому батькові, Очерету

Через два тижні до коша прибув з своєю ватагою Бахмет, тільки Кальниболоцького з його полком досі не було, й Василь, нетерпляче сподіваючись братів, щодня бігав на могилу виглядати їх.

IV

Подивимося тепер, як ішли з Січі на Дунай старші брати Василя.

Після того, як кошовий попрощався з полковником Калниболоцьким і поплив з більшістю запорожського війська Дніпром, Гнат та Петро Рогозяні лишилися, разом з своїми товаришами, в гущавині плавні, одрізані від Січі річками Сисиною та Підпільною.

Полковникові Самійлові Калниболоцькому припала нелегка справа: перейти через усі запорожські землі, перерізані тепер стороннім військом, так, щоб ніхто не довідався про його похід. Проте він цього походу

не страхався й, одвівши козаків від берега на суху галявину, почав порядкувати військо до далекої дороги.

Ввесь день козаки вирубували дрючки, щоб на них нести всяку вагу, та плели з лози сакви на печений хліб та сало; що ж до дрібної ваги, як от тютюн, порох та кулі, то все те зразу було поділене на всіх козаків рівно.

Багаття цей день запорожці не розкладали, щоб з московського стану не побачили диму, й харчувалися весь день хто чим. Тут же, недалеко річки Сисиної, вони й ночували, а ранком другого дня полковник підняв козаків і рушив у похід.

Петро Рогоза, як осавул, мусів вести перед війська, Гнат же пішов слідом по ньому.

Трава в плавні була козакам вище голови, осока й очерети стояли стінами; віття гнучких верб зачіпало козаків за шапки й било по плечах, а колюча ожина плутала їм ноги. Йти було дуже важко, а найважче переднім, бо їм доводилось уминати траву, ламати очерети, рвати ногами осоку й ожину та до того ще й роздивлятись, щоб не потрапити в болото.

Перед козаками, налякані шелестом та гомоном, розбігалися, ховаючись у траві, вовки, вепрі, сугаки, лисовини, барсуки й горностаї, а з ближчих озер піднімалися й перелітали на дальші озера та протоки

великі зграї лебедів, гусей, баб та чайок; коли ж піднімалися злякані качки то заступали світ сонця безліччю своїх крил.

За ґерґотанням озерної птички не можна було розмовляти, від скреготу ж, цвірінькання й співу горішнього птаства, прямо у вухах лящало... Під дубом удудукав чубатий хорошун одуд, на розлогих віттях верб буркотіли ніжні горлиці, а високо по деревах голосно скрекотіли сині, червонокрилі ракші та рябі, довгохвості сороки... І все те птаство кидало свою веселу роботу й никло на кілька хвилин тільки тоді, коли понад деревами шуміли крила шуліки, або з-під блакитного неба вчувався клекіт голодного орла.

- Невже, Господи, ми навіки покидаємо цей рай? - з нудьгою в серці спитав Гнат.

Не діждавши від брата відповіді на своє питання й почувши згодом, як кувала зозуля, він згадав свої дитячі літа й зернувся до зозулі:

- Зозуле, зозуленько! .. Чи побачу я ще знову Великий Луг?

Зозуля обізвалася ще один раз і полетіла в осяяну теплим сонцем далечінь. Весела пташка не розуміла того, що Великий Луг покидають його давні господарі. Не гадала вона про те, що прийдуть сюди нові господарі: неситі чужинці, що тим чужинцям не болітиме серце за Великим Лугом, як його

дітям запорожцям, що повибивають вони птахів та звіря, покалічать залізними гаками рибу, повирубують одвічні дерева, а високі трави витолочуть гуртами товару та кіньми й переведуть непорушний до того Великий Луг, красу Запорожжя, в сипучі піски... Не розуміла зозуля всього того й полетіла, весело кукуючи, шукаючи собі десь любого подружжя.

Козаки йшли один по одному й, посуваючись повагом на захід сонця, простяглися довгою стьожкою. Часто на шляху їм траплялися зарічки та затоки. Неглибокі зарічки вони переходили бродом; коли ж протоки були глибокі, то доводилося рубати дерева, перекидати їх, по кілька в ряд, з одного берега на другий і переходити них над водою. Траплялося й так, що зарічки були такі широкі, що перекинути дерево з берега на берег було неможливо; тоді доводилося рубати кілька десятків колод і, спускаючи їх на воду, в'язати одну до одної, аж поки такий живий, плавкий міст досягав другого берега.

Усе це брало багато часу й сили й, одійшовши від Січі за ввесь день не більше, як милю, козаки надвечір, стомлені вкрай, стали в плавні на ніч.

Ранком другого дня запорожці знову пішли на захід сонця і через невеликий час натрапили на такий великий зарічок, що

зробити на ньому міст було б уже зовсім трудно.

- Доведеться в'язати тороки! - звернувся Петро Рогоза до полковника.

Калниболоцький був тієї ж думки.

Козаки зрубали кільканадцять верб, обрубали їм гілки, стягли на воду і позв'язували лозою по чотири верби доряду. Далі наклали на ті верби впоперек ще рядок дрючків, і тороки були готові. Всякий такий торок держав десять козаків, і вони, одпихаючись довгими палями, почали переїздити на той бік.

В першу чергу полковник звелів перевезти кухарів з таганами, щоб поки переїдуть усі козаки, вони вспіли виготувати обід.

Побачивши, що справа затягнеться надовго, Гнат, щоб не гаяти марно часу, набив рушницю й пішов полювати. Ходити було недалеко. Побачивши ступнів за сто очерет, молодий козак угадав, що за очеретом є озерце і повернув до нього. Нелегко було продиратися крізь рясний очерет, переплутаний колючою ожиною, а все ж таки Гнат ламав його та посувався далі, спускаючись до води.

Одхиливши останню стіну очерету, Гнат окам'янів з дива. На озерці майже не знати було води - вона вся була вкрита качками, гусками, лебедями й іншим озерним птаст-

вом. Вся дичина майже не полохалась і тільки ті качки, що були ближче до берега, побачивши несподіваного гостя, трохи одпливли від нього.

Гнатові було соромно стріляти , коли дичина була так близько, що її можна було брати руками, або бити кійком, до того ж його увагу звернули на себе водяні свині, що цілою родиною, з дітьми, розташувались на березі. Ці незграбні, невеликі тварини з не то поросячими, не то качиними носами й широкими, мов лопаточки, хвостами, одягнені в дуже коштовне хутро, чіплялися пазурями своїх коротеньких лапок за коріння верби, обмите водою, вилазили на них з води, перекидалися через голову, бавилися з дітьми й знову падали в воду. Тут же недалеко, під корінням верби, сиділа видра з видрюком і смакувала молоденькі шпичаки.

Гнат захопився видовиськом спокійного життя звірів і стояв, спустивши свою рушницю додолу. Аж тут, з гілки, що була в нього над головою, на водяних свиней камінем упав великий дикий кіт і, вхопивши зубами маленького бобрика, миттю зник з ним поміж травою.

Все це сталося так несподівано, що Гнат не вспів навіть розглядіти кота, проте, не стямившись, він у запалі все ж таки стрельнув туди, де ще хиталася зворушена звірем трава.

Тільки вибухнув постріл, як над озером счинився надзвичайний шум від свистіння крил та крику наляканого птаства. Важкі баби й гуси, піднімаючись з води, летіли так низько, що трохи не звалили Гната на землю. Вони билися одна об одну, зачіпали крилами за віти дерев і плуталися поміж листям; але врешті через хвилину вгорі над озером уже крутилися великі зграї баб, лелек, гусей, лебедів, чайок і куликів, заступаючи своїми крилами світ сонця й наганяючи крилами такий вітер, що здавалося, наче над головою шугає вихор.

Коли птаство піднялося вгору, Гнат побачив на озері острівець, а на ньому кілька сот птичих гнізд. По деяких з тих гнізд лежали крашанки, більшість же була з маленькими пташенятами. Гнатові дуже цікаво було подивитись зблизька на дзьобатих бабенят і він, не вагаючись, поскидав з себе зброю, роздягся й поплив до острову.

На острові счинилась метушня. Пташенята, які більшенькі, позбігали в воду; менші повилазили з гнізд і ховалися поміж травою, а ще менші тулилися одне до одного по гніздах, злякано цвірінькаючи. У повітрі теж був переполох: птиці спускалися нижче й літали над самою головою Гната.

Молодий козак плавав добре й за дві хвилини вже перехопився на острів. Тут гнізда були на кожному кроці. Качині й гуся-

чі крашанки лежали прямо по ямках на темному піску, лебеді ж та баби кублилися поміж високою травою. Гнізд лелек тут зовсім не було, бо вони на озері тільки гостювали, добиваючи споживок, кубляться вони здебільшого на деревах та по стріхах хат.

Дивуючись на великі, жовті дзьоби незграбних бабенят, Гнат нагнувся й хотів узяти одну малу пташку до рук, але тільки що він простяг до неї руку, як мати пташки хутко підлетіла й ударила козака своїм міцним дзьобом у голову. Гнатові з того удару аж іскри пішли з очей, коли він глянув угору, то побачив над самою головою кілька десятків жовтих дзьобів, що замірялися його бити. Захищаючи однією рукою очі, Гнат почав другою відгонити птиць, але це вже не помагало - баби не страхалися , кидалися на нього, мов несамовиті, били його крилами, дряпали тіло кігтями й, що найгірше, довбали страшними дзьобами. За хвилину на поміч бабам підлетіли ще лебеді й, навіть, гуси й усі додавали своїх дзьобів до баб'ячих.

Бачить Гнат, що непереливки, та кинувся в воду й поплив чим дуж до своєї зброї, але від того йому тільки погіршало, бо голова була зовсім необоронена й птиці довбали її, як хотіли.

Щоб хоч на хвилину врятуватися від дия-

вольських дзьобів, Гнат пірнув під воду та потреба дихати скоро примусила його виринути й тоді птиці кинулися на нього ще з більшим завзяттям. Козакові ставало темно в очах . . . Він почував, що через хвилину стане непритомним і заллється водою.

В ту мить почувся поклик старшого брата.

- Поринай знову, дурню!

Не стямившись, Гнат знову пірнув під воду, й тільки що його голова зникла під водою, як пролунав постріл, і птича зграя вихорем закрутилась у гору.

Петро знав, що Гнат на полюванні й пішов до нього ще тоді, як почув постріл, турбуючись, чи не здибав Гнат вепря. Тепер він саме наспів, щоб врятувати брата й, стрельнувши з рушниці, розігнав птиць.

Гнат ледве мав силу доплисти до берега. Все тіло його, а найбільше руки, шия та плечі, були подряпані й запеклися синяками; оселедець на голові його птиці вискубли вкрай, і сама голова козака була зрештою скривавлена.

- А що братіку - з посміхом зустрів на березі його Петро. - Навчили тебе баби, як яйця брати?

У Гната з очей текли сльози. З досади йому хотілося заплакати голосно, як плачуть малі діти, але він не допустив себе до такого сорому й, віддихавшись, почав одягатись.

- Смійся з мене, якщо тобі кортить! - відповів він згодом братові похмуро. - Тільки, будь ласка, не кажи нікому з товариства про мою пригоду, щоб ще не прозвали мене, боронь Боже, «баб'ячим недобитком».

Пожалівши брата, Петро вишукав під деревами павутиння й обліпив ним його скривавлену голову, а далі настругав тоненької підшкурки з бузини й обклав нею братову голову зверху павутиння.

- Ну, тепер надівай помалу шапку, - сказав він, - та ходімо обідати.

Увесь цей день та другий, Гнатові дуже боліла голова, й хоч він нікому не скаржився, але був невеселий.

Тільки в обідню пору четвертого дня, після дуже важкого походу, запорожці вийшли з плавні на берег річки Скарбної. На другому боці річки стояв зимовник старого запорожця Загнибіди, а далі де впадав у Скарбну Чортомлик, видно було ще декілька хаток. Трохи вище від хат знать було окопи й біля них могила з надгробком.

Гнат знав, що в нього на очах руїни Старої Запорожської Січі й могила славного кошового Сірка.

Петро і інші козаки почали гукати, викликаючи з того боку човна, але річка була широка й їх почули не скоро.

Сам Загнибіда не почув би й до віку пугукання запорожців. Він прожив на світі

більше, як сто років і пам'ятав, навіть, гетьмана Дорошенка, за часів же кошового Сірка вже козакував. Час сушить навіть могутні дуби, і цей запорожець - велетень кепсько вже бачив і був зовсім глухий. Почули запорожців двоє молодиків, що жили з дідом у зимовнику, й через півгодини вони всі, разом з дідом, переїхали човнами до запорожців.

Калниболоцький почав розмову з дідом про дуби:

- Перевозитися нам треба, діду, на той бік. Дайте нам усі, які у вас є дуби й човни.

Загнибіда вже знав про атакування Січі москалями й, гадаючи, що полковник скаржиться на те, почав його заспокоювати.

- Покличуть! Покличуть знову! Вір моєму слову, отамане, що покличуть!

- Так не гайтеся, діду, а скоріше давайте дуби, - знову вдався до нього Калниболоцький. - Перевезти тисячу козаків не легко.

- Дуби давайте! - гукнув дідові в саме вухо Петро Рогоза.

Дід нарешті розібрав, що від нього хочуть.

- Побрали вже дуби під військо! - відповів він. - Самі каюки лишилися та баркас...

- О, як є баркас, - зрадів Петро, - так це дуже добре!

- Беріть, що хочете. Та кажу вам не сумуйте діти - покличуть вас! .. І нас з Кос-

тем так само загнали, було, аж в Олешки до бусурманів, а як побачили, що без запорожців турків не завоюють, тоді і покликали знову!

Дід ще довго б бубонів та Петро трохи не силою посадовив його в човен і, взявши брата та двох козаків на гребки, поїхав на той бік, щоб пригнати звідтіля баркаса.

Старий запорожець не вгавався й сидячи в човні:

- Покличуть, діти мої... - говорив він упевнено й поважно. - Не сумуйте - покличуть! Де ж воно таки чувано, щоб не було запорожців? Сам, козаче, поміркуй: як те може статись, щоб не було запорожців? Хто ж без нас перейматиме орду, як вона посунеться на Україну. А хто турчину страху завдаватиме та кораблі бусурманські в Чорнім морі топитиме? Гай - гай! Шкода праці!.. Не було й не буде вояків над запорожців... А були запорожці зпокон віку та й будуть!

Через півгодини Петро з товаришами обрядили баркаса та десяток човнів і військо почало перевозитись до Старої Січі.

Гнатові сьогодні не так уже боліла голова й, поки товариство перевозилося, він пішов на могилу Сірка.

Наблизившись до неї, молодий козак зрозумів, нікого з своїх ватажків запорожці не поважали, як Сірка, бо ніде над до-

мовиною козака він не бачив такої високої могили і такого гарного надгробка, як на могилі цього славного кошового. По могилі, схиливши свої колоски, немов у журбі за минулим, коливалася срібна тирса та пирій, а зпоміж тієї трави визирали блакитні барвінки, червоний мак та васильки, немов надія на краще, що завжди виникає в людському серці, навіть під час темної розпуки.

Замислений, Гнат зійшов на могилу й глянув навколо. Краєвид з могили був ще чарівніший, ніж з дзвіниці Нової Січі. З півночі підбіг до Старої Січі Чортомлик і розлився широким лиманом, зі сходу, з зеленої плавні, підбігали Скарбна й Лапинка, на південь простяглася річка Павлюк, а на захід мало не до самої Нової Січі, мила берег широка Підпільна.

Перевівши очі на степ, Гнат наглядів у лощині, за верству від могили, невеликий косячок коней.

- Чи не з військового це косяка відбилися? - подумав молодий козак, і бажання добути коня обхопило всю його істоту.

- Запевно, що з військового, бо за своїм косяком Загнибіда послав зовсім в інший бік.

Гнат знав, що військовий косяк драгуни генерала Текелія зайняли ще в перший день атакування Січі, але надія на те, що деякі коні з того косяку відбилися, манила

його туди в лощину, де паслися коні, й Гнат сам не зчувся, як уже йшов до тієї лощини.

- Піймати коня, не диво, - міркував Гнат, - але як на ньому їхати без недоуздка?

Турбуючись про те, зійшов він у низ лощини, зірвав кілька тоненьких лозинок і сплів з них недоуздок. Тепер Гнат був уже певний, що коні будуть його, й пішов далі, не ховаючись, а озиваючись до коней голосом.

Коні підняли голови й знову почали спокійно паслися. Розумні тварини по вбранню пізнали одного з своїх хазяїнів - запорожців і не мали на мислі тікати.

Усіх коней було вісім. Гнат увійшов у середину косяка й, накинувши недоуздок на одного найспокійнішого коня, скочив на нього верхи й почав навертати ввесь косяк до зимовнику Загнибіди.

Полковник Калниболоцький дуже зрадів придбанню коней і, похваливши Гната, дозволив йому обрати собі найлюбішого. Молодий козак обрав вороного, баского коня, загнуздав його своїм недоуздком і зараз почав гарцювати, щоб дізнатись, чи не полохливий він, чи ходить іноходдю, чи добре перестрибує рівчаки й таке інше.

Тим часом Загнибіда та його сусіди привели й подарували Калниболоцькому по десять коней з усякого двору, так що в запорожців стало зразу тридцять вісім коней.

У полковника було чимало грошей з військової, січової скарбниці й він хотів заплатити за коней, але старі січовики замахали на нього руками:

- Боронь Боже, щоб ми взяли гроші. У нас коні не куповані ... Наплодилися та вигодувалися на землі війська запорожського ... Дали б вам більше, так молоді ще.

Відокремивши два десятки коней під вагу, полковник доручив останніх осавулові, щоб той, викликавши собі товаришів, зробив під'їзд у бік Січі й вистежив, як стоїть військо Текелія.

- Чатуй усю ніч, Петре, - говорив полковник, - затупай військо й застерегай нас про небезпеку, як сам знаєш... Одно тільки тобі наказую, як отаман: щоб ні одного ти не зробив пострілa на москалів, щоб ти нічим нас не виявив. Бо як довідається Текелій, що ми узброєно йдемо в Туреччину, то це дуже пошкодить не тільки нам, а й тому товариству, що лишилося по паланках, у Великому Лузі й Берді, й нічого не відає про скасування Січі.

Упорядкувавши все до походу й застерігши товариство, що цю ніч ніхто спати не буде, Самійло Калниболоцький нагадав козакам, що ,покидаючи рідну землю, треба вклонитися могилі великого козацького ватажка Івана Сірка.

Всі запорожці, як один, пішли за своїм

отаманом і, поскидавши шапки, обступили могилу з надгробком тісним колом.

- Чи чуєш ти нас, славний козаче, батьку наш, з того світу? - голосно промовив Калниболоцький, впавши навколюшки біля надгробку. - Чи почуваєш, що ми, нікчемні нащадки твої, занапастили свою матір - Січ і, щоб врятувати хоч саму волю козацьку, мусимо покинути свій рідний край і святу твою домовину навіки? Прости нас, батьку, й благослови в далеку дорогу!

Мовчазна стояла могила - домовина, й тільки тирса, хвилюючись по ній від вітру, покивала козакам своєю бородою, немов одмовляючи, що славний лицар з того світу прощається з дітьми України й благословляє їх.

- А колись буде треба запорожців! - важко зітхнувши, промовив Загнибіда й журливо похитав своєю сивою головою. - Не сумуйте, діти, ще вас покличуть!

V

Коли почало смеркати, Петро з Гнатом і товаришами виїхав з Старої Січі на чати. Він розгорнув козаків по степу широкою лавою й, посуваючись у бік Нової Січі, через годину, на ледве помітному сяйві обрію неба, побачив вершки наметів Текелієвого стану.

Упевнившись, що намети російського війська стояли на тому самому місці, де й п'ять день до того, запорожці, по гаслові осавула, пугукаючи, мов сичі, щоб не розгубитись у темряві, почали пресовуватись усією лавою на північ і, через годину, заступили обидва шляхи Самарський - що йшов з Нової Січі на Полтаву та Московщину, й Чорний, що простував на Умань та правобічну Україну.

Тим часом полковник, щоб безпечніше проминути биті шляхи поділив запорожців на двадцять валок, і ті валки, одна по одній, виходили за старі, січові окопи, спускалися до Чортомлику й ішли під захистом круч та скель високого берегу річки.

Хоч військову вагу й було навантажено на двадцять коней, а проте декілька десятків лантухів з харчами та декілька кухов з горілкою доводилося козакам нести на плечах. Простувати понад Чортомликом з такою вагою на плечах було дуже невигідно, бо до річки з степу підбігали крутобокі байраки й рівчаки, перепиняючи козакам шлях, а подекуди високі скелі підсувалися до самої води й, щоб обминути їх, доводилося або брести водою, або видиратися на гору.

Козаки напружувалися під вагою й важко дихали. Не старий ще, але вайлуватий козак Хведір Бриль, що тримав на печах

дрючки з кухвою горілки, навіть не вдержався й почав лаяти свою кухву:

- А бодай ти розсипалася! - бубонів він, витираючи піт. - Бодай тобі всі клепки за водою пішли!

Години дві запорожці йшли понад Чортомликом, а далі почали вибиватися на гору, наближаючись до битих шляхів.

Тим часом Гнат чатував понад Самарським шляхом, прислухаючись та придивляючись. Іноді він зовсім спиняв коня, щоб той не шелестів травою й не перешкоджав йому прислухатись, іноді злазив з коня та придивлявся на обрій неба, а далі ще й припадав до землі вухом - чи не почує тупотіння коней...

А степ спав... Спав так само, як тиждень то того, коли ще не приходили сюди чужі люди. Так само поміж травою цвірчали цвіркуни й світилися блищаки; так само ясно сяли на небі зорі; так само спокійно подихав над землею теплий вітерець...

Аж ось чуле вухо молодого запорожця вхопило з повітря тупотіння коней. Гнат похапцем зав'язав коневі рота, щоб не заїржав, а сам припав до землі.

Хоч ніч і була темна, проте обрій неба все ж таки був світліший за землю й молодий козак розглядів, що від московського стану біжать дві постаті вершників. Через кілька хвилин вони мусіли здибати на шляху я-

кусь з козацьких ватаг, повідомили б про те Текелія й доля всіх запорожців була б дуже сумна.

Гнат раптом скочив на коня, вихорем побіг шляхом на Самар і натрапив саме на передню валку козаків.

- Назад! - гукнув він. - Ховайтесь мерщій у лощину!

Козаки відійшли небагато назад і припали до землі, пірнувши в траві.

Тупотіння коней наближалося й скоро за сто кроків можна було розпізнати двох драгунів, що за тупотінням своїх коней та веселою розмовою нічого не чули й не помічали.

Перестоявши, поки драгуни зникли, запорожці рушили далі й, проминувши шляхи, Самарський та Чорний, попростували степом до рогу, де зійшлися річки: Солона та Базавлук. Біля того рогу були глибокі байраки з лісом та терниками й усі козаки добре знали, що по тих байраках можна мати гарний захист, а до того ж біля Базавлуку та Солоної чимало старих товаришів сиділи зимовниками й мали чималі косяки коней.

Осавул Петро Рогоза потрапив до байраків наче вдень і, зустрічаючи всі ватаги, показував їм стежку вниз.

Перед світом до табору зійшлися вже всі запоріжські ватаги й усе військо стомлене

походом, полягало спати. Тільки вартові, позлазивши на високі дуби, чатували, поглядаючи в бік Січі.

Обдививншись на варту, Петро пішов по зимовниках просити, щоб господарі продали коней.

Власник найближчого зимовника, заможний запорожець Пилип Бадьора, що за молодих літ позбувся в бойовищах лівої руки, почувши, що козакам треба коней і вони дають за них гроші, похитав тільки головою:

- Гай, гай!.. Щоб ото я взяв з товариства гроші та ще при такій пригоді? Ні, козаче, не по запорожському б звичаю те було. Беріть усіх моїх коней, які вам годящі... вони в мене не лічені. Вже ж мені на них не козакувати! Беріть усіх, лишіть самих недолітків.

- Та ви не турбуйтесь, дядьку, - упевняв Петро, - у нас грошей стільки, що аж череси обвисають... Беріть гроші!

- А мені вони нащо? - стояв на своєму старий вояка. - Не в домовину ж з собою брати? Ходімо сину до сусідів, порадимось з усіма та й приженемо зараз сюди ввесь косяк.

Інші господарі так само зреклися взяти гроші й, зібравши всі косяки, вибрали запорожцям вісім десятків коней та ще дода-

ли до того три яловиці та десять валахів, щоб було чим товариству пообідати.

Калниболоцький так зрадів коням, що дозволив товариству випити дві кухви горілки, а кухарям загадав варити обід.

Сьогодні в запорожців був прямо бенкет, бо за ввесь тиждень вони не їли такого смачного обіду та ще й з горілкою. Нікому не хотілося рушати сьогодня в поход і, вважаючи на те, що місце, де стояли запорожці, було дуже захистне й безпечне, Калниболоцький лишився тут ще на одну ніч.

Ранком другого дня полковник звелів навантажувати на коней усю, яка була, вагу, так що козаки вже не нічого не мали нести, опріч зброї... Вага взяла шістдесят коней, з останніх же Петро склав добру ватагу вершників, більше як у півсотні коней.

Коли вже Калниболоцький хотів рушати у похід, Бадьора привів чудового, баского буланого огиря:

- Прийми, полковнику, від мене цього коня. На нього хоч і гетьманові, так не соромно сісти.

Цей дарунок зворушив душу запорожського ватажка, й коли в нього виникла думка, що він не побачить уже ніколи старих щирих запорожських товаришів, сум обгорнув йому душу.

Обнімаючи й цілуючи однорукого лицаря, полковник з жалем в голосі промовив:

- Що то з вами тут буде, брати мої... Яка доля вас чекає?

Старі запорожці заплакали й почали прощатись з вільним товариством навіки.

Під той саме час до Калниболоцького наблизилися шість молодиків, що жили з дідами по зимовниках, і вдалися до нього:

- Візьми, пане полковнику, і нас з собою!

- Нехай ідуть! - сказав Бадьора. - Ідіть, діти, та глядіть: слухайте отамана, шануйте всіх старших та бережіть козацьку славу, як наші батьки й діди берегли її!

Тут понадавали старі запорожці молодикам усякої зброї й ті перевернулись у козаків.

Петро з половиною вершників та Гнатом рушив у поход. Він вислав на всі шляхи чати, а сам повів перед. Слідом поїхав Калниболоцький, а по ньому рушило й усе товариство.

Довгою, червоною стьожкою простяглися запорожці понад Базавлуком, на розі ж двох річок лишилися тільки сиві, похилі діди, що стежили за ними сумними очима, пригадуючи, як колись у свої молоді літа гарцювали вони по цих степах... Ой, коли б то скинути всякому з плеч хоч по двадцять років, не дивилися б вони , сумуючи вслід волі, що назавжди покидала цю краї-

ну, а самі б пішли разом з товариством шукати волі на чужині!..

До обіду йшли запорожці понад Базавлуком, далі ж завернули на річку Кам'янку, що впала в Базавлук. Тут не було зимовників і земля ще не бачила не тільки плуга, але й коси. Сірі скелі, зелені терники та висока, до шиї козаків, трава вкривали тут береги річки й надбережні лощини. Проте ця, на перший погляд, мертва природа жила й гомоніла. Зпід ніг Гнатового коня вибігали цілі табуни зайців; куріпки несподіваним шумом сотень своїх крил примушували коня кидатися у бік; на могилках свистіли бабаки й сурки; по теплих від проміння сонця скелях грілися довгохвості зелені ящірки, поміж травою з зловісним сичанням плазували великі змії, виставляючи іноді свої плескуваті голови з лютими очима й огидливим жалом вище трави, щоб наглядіти собі здобич.

Коли сонце вже почало хилитися на вечір, Гнат, їдучи верхи по горі над річкою, побачив, що за півгони попереду, понад тирсою біжить щось чорне, неначе летить птиця.

Поки Гнат придивлявся, один з молодиків, що пристав до запорожців на Базавлуку, випередив його й з вигуками: «Полоз!.. Полоз!..» кинувся доганяти те чорне, що, як тепер здавался, котилося колесом.

- Ба ні! Я не дамся, щоб мене випередили! - сказав собі Гнат і чим дуж погнав коня за полозом. - Ти ще побачиш хвіст мого вороного.

Хвилин з десять полоз котився колесом, держучи свою огидливу голову вище трави, лишаючи по степу глибоку смугу. Слідом гналися Гнат та молодик з Базавлуку, а далі ще бігло кіньми з десяток козаків з осавулом.

Гнат таки випередив молодика й почав доганяти полоза. Він, навіть, уже вихопив шаблю, щоб рубати його шию, але розумний кінь, почувши страшного гада, почав хропти й кидатись то в той, то в інший бік. Скориставшись з цього, полоз знову почав набирати ходу, підвертаючи в балку до скель, де ці гади звичайно кубляться.

Посміхаючись над Гнатом, молодик знову випередив його й, забігши полозові навпереймі, теж вихопив шаблю.

Тут сталося зовсім несподіване: не вспів молодик замахнутись шаблею, як полоз, підскочивши в гору, перекинувся в повітрі й так ударив молодика своїм дебелим хвостом, що той, мов комаха, полетів з коня й упав аж геть під горою.

Те, що він полетів далеко, було його щастям, бо полоз раптом обмотався навколо коня й почав його давити, напружуючись усім

своїм гнучким тілом. Сердешний кінь зпершу спинався на дибки, жалісно іржав і кидавсь у всі боки, намагаючись випручатись з страшних обіймів гада, але скоро знесилений упав на землю.

У цю мить підскочив Гнат і почав рубати полоза по шиї, та тільки шкура на ньому була така тверда, що шабля її, навіть, не дряпала. Тут підскочив на поміч братові Петро з товаришами й, скористувавшись тим, що полоз не міг вилізти зпід коня, вони позлазили з своїх коней і почали колоти гада чингалами. Гад довго ще змагався й випручавши зпід коня свій хвіст, розкидав ним козаків на всі боки, але врешті він знемігся й козаки розбили йому голову келепами.

Визволений кінь не відразу мав силу піднятись на ноги, молодик же зовсім не підводився, так що його довелось одливати водою.

Гнат, дивуючись, розглядав полоза, бо досі він про них тільки чув, а ніколи не бачив, хоч вони жили в ті часи по всіх запорожських степах, де траплялись скелі. Гад був у двадцять локтів завдовжки й як добре дерево завтовшки. Линовище полоза було дуже дебеле, слизьке й холодне. Здибатись людині з таким страховищем у степу, де не було б куди заховатись, то - певна смерть, і Гнат тепер дуже дякував своєму

коневу, що він не підскочив до полоза так необережно, як кінь молодика.

Два дні йшли запорожці понад Кам'янкою, бавлячись іноді полюванням на курілок, хохітву та диких качок, яких і тут траплялось чимало по плесах річки. Над козаками крутилися чорні круки, а позаду слідкували вовки, сподіваючись собі здобичі, бо й круки й вовки звикли до того що де ходило запорожське військо, там бувало багато трупу після бойовищ. На цей раз вовки помилились й щоночі, голодні, вони обступали табір та, не наважуючись наблизитись до нього, здалеку зорили на козаків з темряви своїми блискучими очима, порушуючи тишу ночі нудним виттям.

На третій день запорожці звернули з Кам'янки в балку Широку й вибилися нею на рівний, як море степ, прямуючи до Кривого Рогу, біля якого зійшлися річки Інгулець та Саксагань. Тепер знову запорожцям треба було берегтися, бо повз Кривий Ріг підчас останньої війни російським військом був прокладений шлях з Кременчуку на Дніпровські гирла та на Кінбург.

Виїхавши далеко вперед на чати, осавул упевнився, що в Кривому Розі стоїть цілий полк драгунів. Не гаючись, він побіг назад до Калниболоцького.

- Пане полковнику, в Кривому Розі стоїть полк драгунів, а косяк їхній пасеться

далеченько від коша. Нема легше, як захопити той косяк сюди, посадовити на коней усе наше військо й хутко перейти за Буг.

- Може воно й не трудно так зробити, як ти говориш, - одповів Калниболоцький суворо, - але ти забув проте, що мандрівка запорожців на Дунай до турків повинна бути таємницею.

- Так доведеться Кривий Ріг обминати?

- Виходить на те!

- Вести до Орлячого Гнізда?

- Добре місце!

Перебалакавши з отаманом, Петро Рогоза вернув вершників назад і пішов на північ, спускаючись лощинками до річки Саксагані.

Скоро перед очима козаків з'явився на тім боці річки великий, захистний кут, оточений з трьох боків височенними скелями, а від Саксагані захищений рясним дубовим гаєм. Цей кут, що звався Орлячим Гніздом, хоч і був близько од Кривого Рогу, але добре заховався від нього за скелястими колінами річки.

Спустившись з степу до Саксагані, козаки перейшли її бродом і зникли під вітгями у темряві захистного гаю.

Через якийсь час запорожці не розкладаючи багаття, а повечерявши тим, що в кого було, полягали спати. Тільки Гнатові не спалося: великий косяк драгунських коней,

що його він бачив сьогодні з гори, не давав йому спокою.

- Вони забрали ввесь наш січовий косяк, 16 000 коней, - міркував молодий козак, - так чому ж то нам не можна захопити хоч кілька десятків їхніх?

Сон зовсім одлетів від його очей.

- Піти хоч подивитись, де вони пасуться...

Гнат устав, захопив свій недоуздок і пішов до річки. Над річкою цю ніч не було нічної тиші, бо жаби по плесах саме справляли, мабуть, великий бенкет і счинили такий галас, що їх чути було за півмилі.

Тільки що Гнат вийшов з темряви діброви, як поруч нього опинилась чиясь темна постать.

- Куди це ти простягся? - почулося питання.

Гнат пізнав голос брата й, щоб не вявити своїх замірів, відповів:

- Та щось не спиться. Піду в проходку.

- Молодий же ти, щоб мене дурити, - відказав старший брат. - А недоуздок нащо?

- Та й у тебе в руці неначе обротька, - відповів Гнат, придивляючись до того, що держав брат. - Ну, годі ховатись: ти, Петре, по коней - візьми й мене з собою!

Петро не зразу згодився, бо боявся, що Гнат необережністю зіпсує йому справу.

Гнат угадав його думки й образився.

- Ти, здається, досі маєш мене за молодика? Забув, що я вже козак.

- Козак, то ти козак, та тільки ще зелений. Ну, та нехай уже візьму. Тільки ти гляди: роби тільки те, що я робитиму.

Брати пішли попід скелями Саксагані в бік Кривого Рогу. Що далі вони йшли, то скелі все нижчали й через півгодини козаки були вже в долині, де в день паслися коні драгунів. Коні були й зараз тут, бо козаки почули їхне пирхання. Треба було тільки роздивитись, де були вартові, щоб обміркувати, як досягти своєї мети.

За темрявою ночі нічого не було видно, й тільки видравшись на бугор, Петро побачив далеченько в степу багаття, а біля нього кілька драгунів, що сидячи колом, раз - у - раз підкидали руками в гору, неначе били щось на землі.

- Грають в карти, - пошепки сказав Петро братові, зійшовши до нього в берег. - От я їм зараз висвітю фильку!

Петро роззувся, підкачав штани й поліз у осоку. Те саме зробив і Гнат. Брати продиралися поміж осокою, ховаючись і від вартових і від коней, щоб їх довчасу не налякати. Одійшовши сот три ступнів, вони вийшли тихенько в берег поміж коні й почали відрізняти від косяка чималий табунець, а зробивши це, разом, по гаслові, за-

вили на ввесь голос, підроблюючись під вовків.

Коні метнулися в усі боки. Одлучений табунець побіг понад річкою до Орлячого Гнізда, більшість же кинулась прямо на вартових і трохи не потолочила їх копитами, так що ті погубили й карти й, ледве зрятувавшись, побігли в степ переймати коней.

Брати спокійнісенько пішли за тими кіньми, що побігли до козацького табору, обізвалися до них голосом, заспокоїли їх і, скочивши на двох коней верхи, погнали косячок у півсотні коней до табору.

Прокинувшись від тупотіння коней і довідавшись про вчинок свого осавула, Калниболоцький дуже гнівався й вимагав від Петра, щоб той зараз же одігнав коней геть від козацького табору.

- Ти збожеволів? - гримав він на осавула. - Драгуни зараз шукатимуть коней і натраплять на наш табір. Чи не хочеш ти, щоб пролилася кров після того, як усе товариство в Січі стало на тому, щоб її не проливати?

- Ніякої небезпеки немає! - заспокоював його Рогоза. - Досить нам зразу підняти військо й перейти до Гайдамацького Байраку й не то, що драгуни, а й сам дідько там нас не знайде! А півсотні коней підчас походу стануть нам у великий пригоді.

Потроху речі осавула заспокоїли полковника й, згодившись на тому, що можливо й коней узяти й не виявити себе драгунам, він звелів піднімати козаків і рушати до Гайдамацького Байраку.

VI

Гайдамацький Байрак, що до нього мали йти запорожці, був за дві години ходу від Орлячого Гнізда. Увійти в нього можливо було тільки з річки Саксагані, бо далі від неї, обабіч байраку, стояли височенні, сторчові скелі. У самому байраці була така густа дубова пуща, що, навіть, у південь у байраці не видно було сонця.

В скелях байраку було багато печер і деякі з них були такі великі, що в кожній можна було сховатися десяткові козаків; а одна печера так широко роззявилася, що в неї запорожці становили коней і вона так і звалася «стайнею».

За часів Коліївщини цей байрак давав гайдамакам дуже захистний притулок, бо в ньому не тільки було безпечно переховуватись, але й зручно оборонятись від ворогів з невеликою силою; чотири ж криниці з холодною й прозорою, як сльоза, водою давали можливість витримувати в байраці навіть облогу.

До цього то байраку, хоч він і не був

козакам на шляху, повів тепер осавул Рогоза запорожське товариство, а щоб драгуни не знайшли козаків по слідах, вони пішли берегом річки по каміннях; вершники ж побрели водою в гору річки й хоч усі посувалися повагом, а все таки, поки почало світати, військо втяглося у Гайдамацький Байрак.

Розбуркане серед ночі товариство тепер не хотіло спати й почало біля струмочків оббанювати свої помуляні підчас довго походу ноги холодною водою. Тут, у цьому байраці, всі козаки почували себе наче в своїй хаті, бо мало не всякому з них трапллялося бувати тут не один раз і по волі й по неволі. Вони вітали байрак, як рідного батька, весело розташовувалися попід гіллястими дубами.

Полковник, посадовивши вартових по дубах покликав до себе всіх кухарів та пекарів і загадав їм варити обід та пекти хліб, бо печеного хліба лишилося обмаль.

Гнат дуже зацікавився бачити, як то пекарі зроблять по бажанню полковника, коли немає печей, і пішов слідом за старим січовим пекарем Драньком.

- Як же, діду, ви пектимете хліб, коли немає печі?

Дранько був старий козак, що побував уже на своєму віку з шаблею в руці на Чорному морі, й за морем, і в Криму, й у Поль-

щі, й у Волощині. Пекарем же він став не з своєї охоти, а через те, що в бойовищі йому було вибито праве око. Глянувши на Гната своїм осиротілим оком трохи посміхувато, Дранько відповів:

- А ти, козаче, допоможи мені назбирати хмизу, так я тобі й покажу, як пекти хліб без печі.

Гнат охоче взявся збирати хмиз і приніс Дранькові добрий оберемок.

- Куди вам, дядьку, хмиз?

- Он до тієї печери! - показав пекар на печеру, що з захистного кутка байраку вишкирилася на них своєю невеликою темною пащою зпід високої стелі.

- Та ще, будь ласка, сину, - додав Дранько, - зроби деркача з довгим держаком та вимети печеру, а я тим часом зроблю лопату.

Гнат кинув біля печери хмиз, зробив деркача й почав вимітати з печери листя, камінці й усяке сміття. Деркач у глибині печери чіплявся за щось непорушне, та козак не звернув на те уваги, гадаючи, що то камінь, і докінчив свою роботу.

Упоравшись, він почав оглядати байрак.

Перш за все його здивувало, що скелі по байраку тільки зверху були сірі, по щілинах же, й там, де з скель повипадало каміння, виявилося, що мало не

всяка скеля мала різний кольор: були скелі руді, жовті, жовтогарячі й червоні.

Тут же поруч з тими скелями, стояли блискучі скелі часом сині, як нове, а часом руді, як іржаве залізо. Ці скелі були міцніші від інших, проте від повітря й води подекуди кололися й осипалися грудками, важкими, як справжнє залізо.

Більше години Гнат роздивлявся по скелях і побіля криниць, де теж було чимало різнокольорових камінців. Він дивувався на незвичайні скелі байраку, яких ніколи не бачив, але не розумів, у якій пригоді ті скелі можуть стати людям.

Утомлений і задуманий, Гнат вернувся до печери, що її причепуряв, і сів на скелю, дожидаючи Дранька.

У байраці було захистно і любо. Рясні велетні - дуби сплелись угорі пишним кучерявим віттям так щільно, що зробили над байраком густу зелену стелю, а високі скелі, що товпилися до байраку, неначе підпирали ту скелю з двох боків. Вогке від холоду повітря стояло в байраці нерухомо. Десь близько від Гната заходився голосною піснею соловейко, а вгорі, над зеленою стелею, під ясним промінням сонця, вчувалося щебетання іншого співочого птаства. Сюди, на дно глибокого байраку, те птаство не залітало, й тільки жваві ластівки, що цілими зграями з веселим гомоном крути-

лися тут, приліпляючи до скель байраку свої дивовижні гніздечка, звеселяли похмуру тишу Гайдамацького Байраку.

Таємна темрява байраку викликала в молодого козака потребу почути голос людини, й непомітно для самого себе, він заспівав:

Ой, не шуми, луже, зелений байраче,
Не плач, не журися, молодий козаче!
Ой, не сам я плачу, плачуть карі очі,
Що нема спокою а ні вдень, ні вночі:
Сусіди близькії, - вороги тяжкії,
Не дають ходити, дівчину любити...

Сумний голос пісні оповив Гнатові душу журбою. Він почув себе самотнім, і в голові його встало питання:

- Що ж далі? Невже весь вік, до смерти, блукати по степах та по пущах плавень?

Молодому козакові було любо козакувати, але з серця озивався голос, кажучи, що цього ще не досить. Душі бажалося ще чогось іншого... Хотілося хоч на якийсь час відпочити... Хотілося поєднатися з кимсь душею... Хотілося кохати.

На очах молодого козака веселі ластівки так любо парувалися й спільно будували свої кубелечка... Чому ж козак повинен бути самотнім усе життя? Гнат зрозумів чого йому треба, й з рішучістю в голосі доспівав пісню:

Я ж буду ходити і буду любити.
Ще й за себе візьму, - буду з нею жити!

Тільки під віттям дубів змовкли останні згуки журливої пісні, як молодий козак, зляканий, раптом схопився з скелі:

З пащі печери вилізла й ішла просто на нього молода, років чотирнадцяти дівчина. Біла мережана сорочка її, так само, як і спідниця, були закаляні в руді від фарби стін печери, гарненьке, кругленьке обличчя було заплакане й укрите курявою, блискучі ж, як самоцвіти, карі оченята відбивали в собі й страждання, й жах, і надію.

- Мара! - промайнуло в голові Гната й він, навіть, поточився назад.

- Козаче любий! - обізвалася дівчина. - Ти не заріжеш мене, як татари хотіли зарізати... Я вгадала по твоєму співу, що ти добрий...

Тепер Гнат уже бачив, що біля нього дійно була дівчина, а не мара й, узявши її за руку, почав упадливо розпитувати:

- Як ти, дівчино, тут опинилась і як тебе звуть?

- Мене звуть Катрею. Ми тікали разом з батьком та ненькою з Гарду, та нас в степу здибали татари й, пов'язавши всіх, гнали, було до Криму. Біля Кривого Рогу вони побачили чиєсь військо та й приволокли нас сюди, щоб переховати.

- І ви з батьком наважилися самі тікати через Дике Поле!

- Ми не самі були, - відповіла дівчина, - з нами йшло більше півсотки козаків.

- Як? ! - здивувався Гнат. - І вони далися татарам до рук!

- Що ж вдієм, коли козакам не було чим оборонятись: драгуни одібрали в наших усю зброю!

- Та де ж вони всі: і козаки й татари?

- Всі тут по печерах! Нас татари батогами загнали в печери, щоб потім, коли ви підете звідсіля, гнати далі в Крим. Я зараз покажу печеру, де тато й мати! Я тільки сама вночі вибігла нишком з тієї печери й заховалася окремо!

Дівчина взяла Гната за руку й хотіла вести до печери, де були її батько й мати, але враз спинилася й заплакала.

- Боже ж мій! Як почують татари, що їх шукають, вони поріжуть усіх - і тата й маму!

- Не плач, Катрусю! - почав заспокоювати дівчину Гнат. - Вони не насміють тепер нікого різати, бо тоді їм самим не втекти від козацької помсти. Ходім скоріше до полковника, а тоді вже будемо визволяти твоїх батьків.

Гнат повів дівчину до Калниболоцького й переказав йому те, що чув від Катрі. Запорожці зараз почали обдивлятися у байраці

по всіх печерах, гукаючи по татарському, що коли татари не вилізуть, то їх будуть викурювати димом, а якщо вийдуть самохіть, то всі будуть живі.

Татари, не гаючись порозв'язували своїх бранців, і ті, славлячи Бога, почали вилазити на світ; слідом же за ними вилазили й татари, падаючи запорожцям до ніг

Так було й біля тієї печери, до якої Гната й козаків привела Катря. Батько й мати дівчини вийшли на світ, і вона обнімала їх, плачучи з радощів.

Гнат стояв осторонь, дивлячись, як Катря милувалася біля батьків і з журбою похилив голову. Він відчув свою самотність тепер ще дужче, ніж годину тому.

Аж ось Катря обернулася до нього й глянула йому в очі вдячним, ласкавим поглядом. Гнат повеселішав і, коли всі заспокоїлися, умовив Катриного батька йти з усіма до коша, снідати.

Тим часом вартові сповістили, що степом пробігало з десяток драгунів на північ, а через годину вони вернулися знову й, обминувши Гайдамацький Байрак, попрямували на Кривий Ріг.

- Ну отож і все їхнє розшукування коней! - сміючись сказав Петро Рогоза. - Шкода, що я зайняв такий малий табунець!

Після того, як Катря трохи підживилася сніданком, Гнат, щоб побути з дівчиною на

самоті, підмовив її йти подивитись, як у тій печері, де вона сиділа, тепер пекли хліб.

Дівчина охоче згодилась, і вони пішли поміж дубами до лощини, де була печера. Тепер з печери вибивалося полум'я, а з щілин, що були над нею в скелі, виходив дим. Біля печери, на плескоВатому камені, скинувши сорочку й чоботи, вовтузився, умішуючи тісто, одноокий Дранько.

Углядівши Гната, він зрадів.

- А я бідкався, що ти мене зрадив. Давай скоріше ще сушняку!

Гнат з Катрею почали збирати сухі гілки дубів і носити їх до печери, самі ж вели розмову про те, як жила Катря в Гарді й ішла степами.

- Чим же ви годувалися у дорозі? - запитав Гнат.

- Спочатку їли те, що взяли з собою, а далі, як хліба вже не вистачило, дуже бідували. По степах їли катран, козельці, бабки, гірчак та земляні горіхи, по балках щавель, паслін та полуниці, по байраках груші, кислиці, терен, бузину та ожину. Іноді й мед диких бджіл по скелях знаходили... А тільки без хліба дуже тяжко... Я так ще якось терпіла, а от тато прямо так захляли, що вже ледве ноги волочили. Дичини скрізь було багато та стріляти не було чим. Були б, мабудь, померли всі, коли не трапився нам тарпан, що його саме тільки розірвали

вовки; так ми вовків одігнали, а самі тарпана спекли та доїли. Зазнали ми багато лиха в дорозі. Останнім часом надумали робити пастки на бабаків та сільці на курілок, так тоді трохи легше стало.

- Так ти, дівчино, тепер більше за козака досвіду в Дикому Полі маєш! . . - сказав Гнат, допомагаючи Катрі підняти оберемок хмизу.

- Де там! . .

Дівчина знову зажурилася.

- Куди ж тепер ми подінемося? Тато мали думку осісти біля Січі, а як Січ тепер зруйновано, то вже немає нам захисту. Доведеться таки дістатись татарам у неволю.

- Не журися. Ідіть з нами на Дунай. У нас там буде нова Січ.

- Коли б же я була козаком, - сказала Катря жартовливо, - тоді я побраталася б з тобою, та й жили б разом у Січі.

Гнатові стало радісно на серці.

- Можна жити і вкупі й не в Січі, а біля Січі, збудувавши собі хатину.

Катря хутко побігла з своїм оберемком хмизу й кинула його біля печери.

- Ну, спасибі! - зустрів їх Дранько.

- Цього досить - печера нагріється добре. Приходьте надвечір - дам вам гарячу паляничку.

Тим часом наспів обід. Калниболоцький вийняв з бесагів образ святої Покрови й,

приладнавши його під віттям захисного дуба, почав голосно читати святе письмо. Запорожці великим натовпом обступили образ і, постававши навколюшки, уважно слухали, що читав отаман. Усі вони однаково сумували за рідним краєм, однаково непевні були в своєму прийдешньому й однаково щиро молилися.

VII

У Гайдамацькому Байраці запорожці пробули три дні й за цей час утікачі з Гарду, обміркувавши своє становище, вирішили, що найліпше їм іти разом з військом на турецьку сторону.

На четверту ніч осавул зробив під'їзд до Кривого Рогу й упевнившись, що шлях був вільний і безпечний, тієї ж ночі, вдосвіта, запорожці понавантажували своїх коней і рушили з байраку до зимовника запорожця Лещука, що стояв біля броду через річку Інгулець.

Розпитавши в старого запорожця про те, куди пішли драгуни, Калниболоцький поспішився йти далі від цього небезпечного місця й, первівши військо бродом за річку, зврнув з шляху, направляючи військо на захід сонця до високої гори.

Гнат, як і завжди, їхав у чатах поперед війська, недалеко від брата Петра. Його во-

роний кінь виніс уже його на високу гору й з лівої руки в козака, потопаючи в мареві, виникла висока могила - така висока, що Гнат навіть не втерпів, щоб не спитати брата, як вона зветься.

- Це Царева могила, - відповів Петро.

Розмовляючи про могили, які взагалі мали велике значіння в житті запорожців, бо по могилах у ті часи, коли ще не було помітних шляхів, розпізнавали куди простувати, брати наблизилися до Царевої могили й Гнат, розігнавши коня, вихопився на самий шпиль могили.

Перед очима козака встали чарівні степові краєвиди. На північ, де зпід обрія вибігала річка Інгулець, і на південь, куди вона прямувала, було видно її глибоку долину миль на десять у обидва кінці. Посередині цієї долини, біля Кривого Рогу, до неї зійшлися річки: Саксагань, Боква й Боковенька; а на сході сонця, геть - геть край неба, видко було кряжі, що за ними ховався Базавлук і запорожська Січ, а на захід сонця прослався рівний степ з ледве помітними лощинами. На всі боки по степах, скільки оком глянь, немов живе море, хвилювалася степова трава, паруючи під промінням сонця, а ген далі, край неба, виникало таємне марево, приваблюючи очі великими озерами блискучої води з зеленими по озерах островами та чарівними городами з мурами й

баштами, що як таємні примари, танули від подиху вітра.

Трудно було відвести очі від чарівного краєвиду, й Гнат довго стояв на могилі нерухомо. У цей час, поруч нього, виникла поважна постать Калниболоцького. Він довго також не зводив очей з степу, але в погляді його не грала молода бадьорість, як у Гната, а відбивався непереможний сум і розпука. Таким погядом, яким дивися Калниболоцький на степ, дивиться тільки вдова на труп любого їй чоловіка.

- Краю мій рідний, улюблений! . . - почав говорити запорожський полковник, немов не помічаючи Гната. - Степи мої розлогі, незабутні! Невже не побачу вас довіку? Щасливий ти, хто лежиш під цією високою могилою. Ти любив наші рідні степи, улюблені за життя; нас же, сіромах, лиха доля несе на чужину, в землю бусурманську, щоб там покласти свої кістки в нерідну землю!

Полковник замовк, але Гнат не насмілювався, навіть, поворушитися, щоб не порушити таємних поривань його душі. Минуло кілька хвилин, а козацький ватажок все пильніше придивлявся до далекого обрію, неначе намагався навіки заховати улюблений степовий краєвид у своєму серці.

Нарешті Гнат наважився порушити тишу.

- Батьку полковнику, адже гомонять люди, що й на Дунаї нам добре буде жити . . .

Калниболоцький глянув на молодого козака поглядом, повним теплого жалю.

- Ти ще молодий сину, й жити тобі в світі ще багато. Так знай, що другої України на світі немає. Воюючи з поляками, з волохами, угорцями й турками, я багато бачив земель аж до Німецького й Середземного моря. Добре знаю всю Цісарщину, був, навіть, у Франції, бо за гроші наймався до французів воювати їхніх ворогів, а скажу тобі, що такого любого та веселого краю, як наша Україна, ніде я не бачив. Знаю я й Дунай ввесь - добрі по ньому плавні, гарні озера й лимани, але степу біля нього немає. Людей біля нього рясно, як біля моря піску - ніде нам буде там коней випасати, а про таку волю, як отут у нас на Запоріжжі, там ми забудемо й згадувати. Так то, сину мій, - докінчив Калниболоцький, - на Дунай мандруй, а Україну на серці май!

Полковник повернув коня й хотів з'їздити з могили, але крутобока могила лякала його коня своєю високістю - він упинався й хріп. Щоб допомогти полковникові, Гнат зіскочив з свого коня, позав'язував обом коням очі й звів їх з могили за уздечки.

Осавул з чатівниками був уже далеко й Гнатові довелося їх доганяти. Гнатів Арап вихорем побіг по степу, розхиляючи на обидва боки високу траву, що була йому по саму шию, тільки будяки велетні, з їхніми

гострими колючками, що, мов дерева, випиналися з трави своїми червоними, дебелими головами, Гнат обережно минав, щоб не покалічити тими будяками коня.

У південь, на одному з кряжів безкрайого степу, Петро наглядів косяк тарпанів і йому схотілося, щоб товариство поласувало тарпаниною.

- Бачиш, Гнате, тарпанів? - вдався він до брата.

- Бачу. Добре було б піймати хоч одного.

- Вловиш їх якраз! - посміхнувся Петро. - Вони бігають, як вітер. От біжи та збери до мене половину задніх чатівників. Будемо полювати.

Петро почав порядкувати козаків до полювання. Він звелів Гнатові та ще двом козакам віддати своїх коней товаришам і залягти з рушницями разом з ним в траві. Останні козаки розбіглися в ліву й у праву руку й скоро всі зникли з очей. Вони оббігли тарпанів далеко стороною й почали навертати їх на стрільців. Злякані тарпани всім косяком кинулися саме в той бік, де зовсім непомітно, у високій тирсі, лежав Петро з товаришами.

Скоро Гнат почув неначе гудіння вітру.

То наближався косяк диких коней, і скоро земля застогнала від тупотіння кількох сот копит. Ще хвилина, й коні потолочуть стрільців так, що й сліду їх не лишиться . . .

—

Коли косяк тарпанів наблизився, Петро підвівся на одно коліно, щоб можна було бачити коней, і підвів до плеча рушницю. Те саме зробив Гнат і останні товариші.

Козацьке око метке: вибухнуло чотири постріли й чотири тарпани підкинувшись на дибки, з жалісним іржанням впали на землю, б'ючись у смертельних корчах.

З жахом метнулись останні тарпани від зрадливого місця, де згубили своїх товаришів і, розбившись на два косяки, зникли з очей за буграми.

Гнат наблизився до вбитих коней. Вони вже сконали й лежали нерухомо. На зріст вони були менші за свійських коней, масті вони були мишастої, копита мали величенькі й розрепані, в усьому іншому ж були, як звичайні коні.

- Чому їх не ловлять та не привчають до господарства? - вдався Гнат до брата.

- Не виживають вони в неволі, - відповів той.

- Тільки ти прив'яжи його, так він все поб'є й потрощить копитами навкруги. Себе понівечить і, або одірветься, або, знесилений, упаде й не їстиме, аж поки й сконає.

Козацтво зраділо здобичі. Тарпанина була далеко смачніша за конину, запорожці ж з Базавлуку не їли м'яса й через те всі охоче заходилися поратись біля тарпанів. Не минуло й півгодини, як їх оббілували,

випустили з них кеньдюхи, порубали м'ясо на шматки й навантажили на кількох коней.

Проте з обідом довелося сьогодні чекати вечора, бо за ввесь день запорожці не здибали й ріски води. Тільки надвечір осавул привернув до Вербової балки, де з давніх часів знав декілька джерел.

Стомлені спрагою, коні здалеку почули воду й почали іржати, прибавивши ходу. Вершники спустилися в балку й легко зітхнули в холодку під вербами. Проте, поїти коней з джерел було неможливо, бо вода вибивалася зпід землі дуже маленькими цівками.

Здавалося, що коні мусять загинути від спраги, але осавул Рогоза вже не вперше ходив Диким Полем і знав, як зарадити справі.

- Лопати сюди давайте! - гукнув він до козаків, що везли вагу. - Копайте криниці!

Обережно козаки повикопували на джерелах криниці, й поки підтяглося до балки все військо, води по криницях набігло вже стільки, що можливо було брати її відрами на варево та напувати з них коней.

Скоро запорожці розташувалися у бальці на ніч і почали збирати паливо та варити обід, чи - краще сказати - вечерю, бо вже сідало сонце.

Упоравшись біля свого коня, Гнат пішов

шукати Катрю. Всі неозброєні козаки стояли окремим невеликим табором, і Гнат побачив Катрю з її матір'ю під захистом верби. Наблизившись, він занепокоївся - у дівчини з ноги точилася кров.

Проте Катря глянула на Гната весело:

- Я сьогодні ще тебе й не бачила!

- Що це в тебе, Катре? Це ж тобі болить?

- Та воно не дуже болить! - одповіла дівчина.

- Це вона, бідненька, ще давно зіпсувала собі ногу будяками. Воно було й загоїлося, а оце сьогодні ввесь день ішла, так пораза знову роз'ятрилася.

Гнат приніс води й мати почала оббанювати дочці поколоті й порепані до крови ноги.

Гнатові заболіло серце: козаки всі у добрих чоботях або сап'янцях, а він ще й верхи сидить на коні, бідна ж дівчина нівечить собі босі ноженята.

- Ой, шкода ж мені тебе, Катре! От завтра візьму я тебе на свого коня!

Дівчина засоромилася:

- Нізащо не сяду до тебе!

- Чому не сядеш? - обізвалася мати. - Дай Бог здоров'я козакові, що пожалів тебе. Як їхатимеш конем, то й ноги загояться.

Увечорі Гнат почав просити брата, щоб той призначив йому їхати не в передніх чатах, а в задніх, бо йому треба підвезти хвору дівчину. Осавул зразу, навіть, розсердив-

ся й нагримав на брата, що він вигадує такі дурниці, але коли Гнат повів його й показав ноги дівчини, Петро дозволив йому везти Катрю, хоч суворому козакові те було й не до вподоби.

З радощів Гнат майже всю ніч не спав і, вставши вдосвіта, почав з свого жупана та чепрака намощувати сідельце для Катрі.

Коли козаки почали виступати й Гнат приїхав по Катрю, вона змагалася, соромлячись сідати до козака, але мати силою підвела її до Гнатового коня, а Гнат, нахилившись з сідла, мов пір'їну, підхопив її руками й посадовив попред себе так, щоб вона, сидячи до нього боком, мала можливість держатися рукою за луку сідла.

Від Вербової балки запорожці ще йшли Диким Полем п'ять день, не бачивши за ввесь час ні одної оселі й не здибавши ні одної живої душі. Тільки дикі звірі та птиці були свідками їхньої мандрівки. Всі ці свідки були мовчазні й тільки дрібненькі жайворонки своїм любим, лагідним співом розважали засмучені душі козаків, нагадуючи їм про рідну Україну.

Запорожці посувалися дуже помалу й найбільше через те, що січовий образ святої Покрови був великий та важкий, козаки ж мали за гріх навантажити його на коня, а ввесь час несли його посередині на руках.

Гнатові довга подорож була дуже мила

й він тільки й хотів, щоб вона протяглася якнайдовше. Щодня він садовив Катрю біля себе на коня, розповідав їй про своє хлоп'яче життя й про свої походи з полковником Порохнею й слухав оповідання дівчини про життя в Гарді й про те, який їй жаль за курчатками, що сама вона їх доглядала й вигодовувала, а москалі, як прийшли, так зараз половили й порізали.

Як тільки військо ставало табором, Гнат зараз віддавав Катрю матері й клопотався, щоб їм було що їсти й пити. Врешті дівчина звикла до Гната, мов до рідного брата, й хоч уже й ноги її позагоювались, вона все таки сідала до Гнатового сідла.

На шостий день, біля ріки Мертвої Води, запорожці здибали ще шістьох козаків Бугого - Гардової паланки, що, мов вовки, ховалися поміж скелями й терниками. Від цих утікачів отаман довідався, що в Гарді стоять два полки драгунів, а в Соколах - донців і що скрізь річкою Бугом стоять кордони поміж турецькою й російською державами.

Обміркувавши становище разом з старішими козаками, Калниболоцький зважив за найліпше й на цей раз якось «москаля в шори вбрати», цебто вжити хитрощів аби перейти за Буг непомітно.

Перестоявши день недалеко від Бугу в захистному байраці, отаман повів військо до

річки, наближаючись до броду, що звався Овечим. Тим часом, щоб відманути московську залогу від броду, Петро Рогоза, як тільки смеркло, підбіг з десятьма товаришами до кордону й, випаливши кілька разів у повітря, кинувся тікати від Овечого броду до Чортайського.

Кордонний капитан, узявши поночі запорожців за татарів, посадив усю свою залогу на коней і погнався слідом за Рогозою.

Зачувши перші постріли, Калниболоцький хутко повів усе військо попід скелями Бугу до Овечого броду, й піше військо зараз же почало переходити річку, а вершники, їдучи попереду й обабіч піших, вишукували для них найбільш мілкі місця. Все робилося, як зарані було умовлено, й не минуло й півгодини, усе військо й утікачі, що були біля війська, перейшли на турецьку сторону.

Петро Рогоза, маючи з своїми товаришами найпрудчіших коней, довго дратував драгунів, то підпускаючи їх ближче до себе то знову відбігаючи далі й тільки тоді, коли минуло досить часу, він вибрав місце, де береги Бугу були не дуже скелюваті, посередині річки був острів, і, гукнувши товаришам, враз повернув свого коня до Бугу й ускочив у річку.

Товариші Петрові вскочили в воду слідом по ньому й темні хвилі прудкої річки зашипіли білою піною під грудьми добрих коней;

козаки ж, щоб не заважати своїм коням плисти через глибочину, зіскочили з них у воду й пливли поруч, держучись за їхню гриву.

Понад головами козаків просвистіло поруч декілька драгунських куль, але влучати поночі було трудно, й козаки щасливо доппливли до острова. Там же, поміж дубами, вони були вже в доброму захисті від драгунських куль і дали коням трохи відпочити.

- Прощай, рідний краю! - обернувся Петро до запорожського берега. - Прощай, Україно! - загукали козаки, скидаючи шапки. - Сподівайся нас, бо поки живі - тебе не забудемо!

Через годину Петро з товаришами прилучився до Калниболоцького й сповістив турецький кордон про те, що запорожці прийшли в їхню землю не з лихими думками.

Зпід Овечого броду Калниболоцький пішов з військом понад Бугом, аж до Великого лиману, а далі повернув на Тилигул та річки Куялник та Хаджібей, простуючи до Дністрового лиману та городу Аккерману, біля котрого мав зійтися з головним запорожським військом, що переплило туди морем.

Так покинули запорожці свої одвічні вільні степи, гадаючи, що тільки там може

бути доля, де панує воля; без волі ж не знайдеш долі, навіть, у рідній країні.

Через місяць біля Дністрового лиману було велике свято: запорожці, що прибули туди раніше, з кошовим, на байдаках, піднявши військову корогву та прапори, бучно, з пальбою, виходили назустріч товариству, що під проводом Калниболоцького наближалося до коша, перейшовши Дике Поле.

Попереду полку Калниболоцького двоє крем'язних запорожців, знявши шапки, несили образ святої Покрови; осторонь їхали отаман та осавул, а слідом за образом лава за лавою йшло запорожське військо.

Зблизившись з образом, кошовий, старшина й усі, що вийшли назустріч, поскидали шапки й почали підходити цілувати образ, а далі цілуватися з товаришами, вітаючи їх радісними вигуками.

- Петре, Петре! - почулося біля коня Петра й хтось потяг його за халяву чобота.

До Петра радо простягав руки малий Василь.

Козак ухопив брата за руку й той, мов кошеня, видрався до нього на коня.

- А де ж Гнат? Чи живий, чи здоровий?

- Гнат позаду війська, поміж вершників... - промовив старший брат, цілуючи малого.

Василь зіскочив з братового коня й ку-

лею полетів шукати Гната, а через кілька хвилин Гнат уже підводив його до натовпу неузброєних мандрівників, де була Катря з батьками.

- Подивись, Василю, яку я собі знайшов у печері названу сестру! - сміявся Гнат, показуючи на Катрю.

Дівчина веселими очима глянула на Гната й Василя, але той погляд скоро потьмарився і вона затулилася рукавом сорочки, щоб хлопці не побачили, як з її очей збігала сльозинка.

- Про що ти, Катре? - упадливо спитав Гнат.

- Мабуть, тепер уже доведеться мені з тобою розлучитися, - відповіла дівчина журливо.

- Не сумуй, Катрусю. Якщо розлучимось ми, от будь певна, що зійдемось знову.

Через кілька день кошовий дістав з Стамбулу вістку, що султан радо приймає запорожців, але до весни не може дати їм вільні землі на Дунаї, а дозволяє військові вільно жити й рибальчити по всіх лиманах від Бугу до Дунаю, а всіх козаків, хто викличе з України свою родину, він наділить на Буджаку доброю землею під оселі.

Час було упорядкувати військо, й одного ранку кошовий з старшиною винесли з намету й розставили пополю тридцять вісім

прапорів таких саме кольорів, які були на прапорах запорожських курінів у Січі на Дніпрі.

Викликали на поле всіх запорожців.

- Ставайте, панове товариство, - гукнув кошовий, - всякий до свого прапору! Ідіть усі в ті курінні, по яких були на Січі!

Скоро все поле над лиманом вкрилося довими лавами запорожського війська. Були такі курені, що до них зібралося по двісті козаків, а були такі, що з'єднали й по триста; всіх же козаків кошовий налічив сім з половиною тисяч

Коли, скінчивши військові справи, кошовий вертався до свого намету, до нього знявши шапку, наблизився Гнат. Кошовий помітив, що козак хоче про щось просити й вагається.

- Що тобі, козаче? - вдався він до Гната.

- Скажіть, будь ласка, пане батьку... - не дивлячись у вічі кошовому, неначе соромлячись, щоб хтось інший не почув його, спитав Гнат. - Чи й на Дунаї буде так, як на Дніпрі, що запорожцям буде заборонено женитися?

- Цього не заборонялося й на Дніпрі, - відповів кошовий. - Сам знаєш, що по зимовниках сиділо багато жонатих запорожців. Заборонялось тільки жонатим жити на Січі. А чи не надумав ти одружитись?

- Та ні... - змішався Гнат. - то я так тільки питаю... Може, колись... не зараз...

- Ну, як дійдеш літ та надумаєш одружитися, то помагай тобі, Боже! Нам дуже бажано, щоб козаки женилися та щоб біля Січі будували нову Україну!

Гнат пішов до свого, Платнирівського, куріня заспокоєний і веселий.

Починалося нове життя запорожського козацтва - дітей Дніпровської Січі в чужій стороні.

УНІВЕРСАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА

3831